

ગાંધી સાર્ધ શતાબ્દી

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

તંત્ર-સંયોજક : પીયૂષ ઠક્કર

piyushathakkar@gmail.com

91 97260 68447

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અનુક્રમ

સંચયન ૩૩ – ડિસેમ્બર ૨૦૧૮

‘મારું જીવન તે મારી વાણી’ (કાવ્ય) ○ ઉમાશંકર જોશી

સંપાદકનું કથન ○ રમણ સોની

દલિત કવિતા (નવ કાવ્યો) ○ દલપત ચૌહાણ, રાજુ સોલંકી, યશવંત વાઘેલા, જયંત પરમાર,

એ. કે. ડોડિયા, પ્રિયકાંત કલ્પિત, ચંદ્રા શ્રીમાળી, નીરવ પટેલ

રવીન્દ્રનાથ : ધણીને દ્વારે (સ્મરણઅંશ) ○ બુદ્ધદેવ બસુ, અનુ. જયંત મેઘાણી

છેલ્લો કટોરો (કાવ્ય) ○ ઝવેરચંદ મેઘાણી

સીન નદીને કાંઠે (વાર્તા) ○ ચુનીલાલ મડિયા

ગાંધી : ‘ત્રિમૂર્તિ’ (કાવ્ય) ○ સુન્દરમ્

ઉમાશંકર (ચરિત્રરેખા) ○ મધુસૂદન કાપડિયા

સપૂત (કાવ્ય) ○ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

હનુમાન અને અનવર (ડાયરીનોંધ) ○ વિવેક દેસાઈ

હરિનો હંસલો (કાવ્ય) ○ બાલમુકુંદ દવે

અમેરિકા વિશે (વિચાર-નિબંધ) ○ હરનિશ જાની

ઘર ભણી (વાર્તા-અનુવાદ) ○ દિવ્યેન્દુ પલિત (બંગાળી), અનુ. પ્રવીણસિંહ ચાવડા

પણ, આ બધું... (કાવ્ય) ○ જયદેવ શુક્લ

ડાબે તે હાથે (હળવો નિબંધ) ○ રમણ સોની

શહેરોનાં નામ બદલવાની પ્રવૃત્તિ (વિમર્શ) ○ રમેશ શાહ

એકત્ર-વૃત્ત...

‘આમાર જીવન-ઈ આમાર બાની’

– ઉમાશંકર જોશી

મારું જીવન તે મારી વાણી;
બીજું તે તો ઝાકળપાણી.

મારા શબ્દ ભલે નાશ પામો,
કાળ-ઉદર માંડી વિરામો.

મારાં કૃત્ય બોલી રહે તોય
જગે કેવળ સત્યનો જય.

મારો એ જ ટકો આચાર,
જેમાં સત્યનો જયજયકાર.

સત્ય ટકો, છો જાય આ દાસ;
સત્ય એ જ હો છેલ્લો શ્વાસ.

એને રાખવાનું કોણ બાંધી?
એને મળી રૂહેશે એના ગાંધી.

જન્મી પામવો મુક્ત સ્વ-દેશ.
મારું જીવન એ જ સંદેશ*

૩-૩-૧૯૪૮

* મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે – એવો ગાંધીજીએ બંગાળીમાં સંદેશો આપ્યો હતો.

સ્વરનિયોજન અને ગાન : અમર ભટ્ટ

ગૌરવ અને આનંદના અવસરે —

સંપાદનું કાવળ

આ વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજીની - મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (જ. ૧૮૬૯)ની એક એ પ્રયાસની જન્મજયંતીનું છે, એ વિવિધ રીતે ઉજવાશે. જેમ કે, ગુજરાતી સારિત્ય પરિષદે (સ્થાપના ૧૯૦૫) આ વર્ષનું જ્ઞાનસત્ર ગાંધીસદન જ્ઞાનસત્ર તરીકે આયોજ્યું છે - ૧૧-૧૨-૧૩ જાન્યુઆરીએ સુરતમાં. બીજી સારિત્યિક, સામાજિક, વિદ્યાકોય, સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ પણ ગાંધીપુતિલા-ર-મરણને આકર આપશે.

‘સંચયન’ના આ અંકમાં આરંભે જ, ગાંધીજીના મારદર્શિક, સલ્પનિષ્ઠ, વિજય લક્ષિત્વને ગાંધી-ઉદ્દાગરોમાં આલેખતી ઉમાશંકર જોશીની કાવ્યરચના મૂકી છે તથા એને સ્મર મટુના ગાન રૂપે પણ રજૂ કરી છે. - એ પ્રસન્ન પુષ્પાંજલિ.

અંકમાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંધીયુગીન ગાંધીવિષયક કેટલીક કાવ્ય-રચનાઓ મૂકી છે - એ સમયના ઉત્તમ સર્જકોની.

બી, આ વખતે, એક જ કવિના કાવ્યસમુચ્ચયને બદલે દલિલ સર્જકોની રચનાઓને ગુરુત્વ મૂક્યું છે એ પણ ગાંધીસંગત અનુભવાશે. એમાંના વિદ્રોહમાં પણ વેદનાની ખીડા છે અને આ રચનાઓ કાવ્યસરવને ચૂકર નથા, કેટલીક તો ઉત્તમ સંકેત-રચનાઓ પણ બની આવી છે, એ એના રચના ગૌરવની રીતે પણ સંગત લાગશે.

અગ્ર કૃતિએ, ‘સંચયન’ની પ્રણાલિકા મુજબ, ગુજરાતી સારિત્યની પૂર્વપરંપરામાંથી લેખ જ સારપુત ગ્રંથો અને સામયિકોમાંથી, ઉત્તમ-રસપ્રદના ધોરણે ચૂંટીને મૂકી છે. ઉત્કૃષ્ટ, નીવડેલી કૃતિઓના, ગુજરાતી ભાષાના મરોડોને સાચવવા અનુવાદો પણ આપાની જ સારિત્યિક અને સંવેદનગત સંપત્તિ બની રહેવા હોય છે. - એવાં અનુવાદ-કૃતિઓ તથા

અનુવાદ-અંશો પણ અહીં ઉમેરવાનો આજંદ લીધો છે.
 રેખાંકનો સાથે કલ્પરચનાઓને રજૂ કરવાની
 પ્રક્રિયામાં અહીં ભારતીય કુળની કેનેડા જિવાસી
 યુવા કવિ રૂપી કૌરવી શબ્દ-અર્થ-રેખા રચનાઓ
 એક વિશેષ અનુભવ સંપડાવશે.

□

ઉજ્જા લડકાનું આકર્ષણ રચા કરે એવા શિયાળાના
 આ ઢૂંકાળ દિવસો લાગતી આપી રચા છે - એ
 લાગતીમાં ઘટ્ટ લોજન-સેવનના આજંદ જેવો જ
 આજંદ સંતૃપ્ત પ્રેરક સારિત્ય-કલા-સેવનને પણ મળવાનો.
 સંચયનના ભાવકો-વાચકોને અમે આવો થોડોક ઢૂંકાળો
 લડકો સંપડાવીએ છીએ ત્યારે એવા જ પાત્તા
 પ્રસન્ન પ્રતિભાવો પણ ધરવોએ છીએ - પ્રસન્નતા
 સાથે સૂચનો પણ અવશ્ય કરશે. પ્રતિષેષણ વિનાનું
 સારિત્યલેખન અને સારિત્યસંપાદન મૌનની ગુફામાં
 ઝુંધાનું રહે.

સૌ જિતો ખોલાના પ્રતિભાવ-શબ્દશી એ ઝુંધામણને
 ખરેકરી શકે તો એ સંચયનને પૂર્ણ પ્રસરણને ઉત્સવ
 સંપડાવશે. બોલો, સખે...

૨૦૧૬ના આ નવા વર્ષના આરંભની પૂલપૂલ
 શુભેચ્છાઓ સાથે ગાંધી સાર્વજનિક શાળા-વંદન

રમણ સોની

[ગુજરાતી દલિત-કવિતાના સંપાદનમાંથી પસંદ કરેલાં આ કાવ્યો દલિત સર્જકોના સીધા અનુભવને કાવ્ય-અભિવ્યક્તિ આપે છે એટલે અનુકંપાને બદલે અહીં વેદનાની ચીસ છે – લાચારી, અવહેલના અને અમાનુષી અન્યાયમાંથી પ્રગટેલો આકોશ, કટાક્ષભરી આક્રમકતા, દલિત નારીના બેવડા શોષણનો પ્રતીકાત્મક સંકેત અને સ્વમાનની તીક્ષ્ણતા છે. એમાં વેદનાનું જ એક ઘનીભૂત સંવેદન, વિવિધ રૂપે આકાર પામ્યું છે. અભિવ્યક્તિ-રેખાઓ ક્યાંક ઘણી સૂક્ષ્મ થઈ છે, ક્યાંક ઘેરી છે, પણ એમણે કાવ્યનું રૂપ છોડ્યું નથી.

છેલ્લું કાવ્ય નીરવ પટેલના કાવ્યસંગ્રહમાંથી લઈને ઉમેર્યું છે કેમ કે એમાં તીવ્ર અનુભવ પણ પૂરો પ્રતીકાત્મક બન્યો છે.]

ચોર કોટવાળને દંડે દલપત ચૌહાણ

કૂતરાં ભસે છે.

પાછળ દોડે છે.

ક્યારેક લાગ મળે તો, લહાવુંય નાખે.

અને

‘એ’ કહે છે, તમે સુધરી જાવ,

એ કરડશે નહીં.

સાફ રહો

ગંદું કામ છોડો – અખાદ્ય ભોજન છોડો

આચાર-વિચાર-ભાન છોડો.

ખાસ તો તમારી ગંધ –

ખેરની વાસ –

કુંડની ગંધ –

મેનહોલની ગંધ –

આનાથી જ તો કૂતરાં આકર્ષાય છે.

પૂજા પાઠ

અગડમ્ બગડમ્ –

ટીલાં ટપકાં –

મુંડ ત્રિપુંડ –

સંધ્યાગાન કરો.

કદાચ, હવે એ બધુંય કરે છે.

તો ય,

સાલ્લાં... કૂતરાં ભસે છે.

પાછળ દોડે છે.

લાગ મળે તો, લહાવુંય નાખે.

કૂતરાંએ સુધરવું જોઈએ.

એવું કોઈ કહેતું નથી.

માફ કરજે, દોસ્ત રઘલા રાજુ સોલંકી

માફ કરજે, દોસ્ત રઘલા
તારી જેમ શાકુંતલને માથે મૂકી
નથી નાચી શકાતું મારાથી
હું તો રહ્યો ગામ પાટણનો એક માલો ઢેડ.
કાચા કુંવારા મારા કાનમાં
ધગધગતું સીસું રેડાયું
ત્યારથી આંખોને ઘેરી વળ્યું છે
ઉપનિષદોનું આધ્યાત્મિક અંધારું
બોલ કહે, પછી કાળા અક્ષર કુહાડે કેમ ન મારું?

માફ કરજે, દોસ્ત રઘલા
મારો તો આખો 'અધમ' અવતાર એળે ગયો છે
મોંહે જો દરોથી માંડીને મુંબઈની
ગંધાતી ગટરોના મેનહોલમાં
બોલ કહે, તારા 'ભવ્ય ઇતિહાસ'નો ટોઈલેટ પેપર
આ ગંધ કદી બંધ કરી શકે ખરો?

માફ કરજે, દોસ્ત રઘલા
ઢોરાંથી માંડ દોઢ દોકડે વેચાતી મારી જાતને
તારા દરબારના 'નવરત્નો'થી મોંઘેરી માનવાની ભૂલ
મારાથી થાય એમ નથી
મને મળી ચૂક્યો છે વસમો વસવાટ
તારા 'સુવર્ણયુગ'ના ઉકરડા વચ્ચે.

શું રચાશે? યશવંત વાઘેલા

હે વાલ્મીકિ!
એક પારધી દ્વારા
કૌંચ પક્ષીની હત્યાથી
તમારો શોક
શ્લોકત્વ પામ્યો,
અને રચાયું રામાયણ...
પણ,
અમારી
રોજની
આ ચીસ
અને... ચિચિયારીઓમાંથી
શું રચાશે?

કવિતા લખ એ. કે. ડોડિયા

જાગે નવો અલખ
તુંય કવિતા લખ.
સદીઓ જેવી સદીઓ માથે કોરા કાગળ જેવી
ભૂંસી નાખ્યા સૂરજ તેની પીડા સળગે એવી
બળે ટેરવાં નખ
તુંય કવિતા લખ.

સૌને સૂરજ સોનાનો ત્યાં તારે ઘન અંધારું,
કાગળ પરના સુખને ગાતું વાગે રોજ નગારું.
દરિયા એવા દખ
તુંય કવિતા લખ.

રોવા કરતાં કહેવી સારી કહેવા કરતાં લખવી
ભીતર ભંડારેલી પીડા જીવતર નાખે થકવી
એકાંતે ન વલખ
તુંય કવિતા લખ.

શબ્દને જોયા છે મેં જયંત પરમાર

શબ્દને જોયા છે મેં વરસાદમાં
કંતાનની ખોલીમાં ઘૂસતા
કેરોસીનની કતારમાં
ઉદાસ બાળકોની આંખોમાં ચિમળાયેલા
શબ્દને જોયા છે મેં.
મરેલ ભેંસ પાસે
તપેલી હાથમાં લઈને ઊભેલા ખાલી પેટ
તૂટેલા કપમાં ચાની ચુસ્કી લેતા
શબ્દને જોયા છે મેં મંદિરમાં
નિર્દોષ વેલમ્માના હૃદયમાં
આર્કંદ કરતા રક્તનાં આંસુઓમાં
પીઠ પર ચાબુકની ચીખમાં
શબ્દને જોયા છે મેં
પોતાની જાતથી હિજરત કરતા
પોતાની જાતથી નફરત કરતા
શબ્દને જોયા છે મેં.

પારેવું પ્રિયંકા કલ્પિત

પારેવાની કપાયેલી પાંખો
અને ખરેલ પીંછાને
શોધતી શોધતી
હું આવી પહોંચું છું
મારી કને.
જોઉં છું તો
પારેવું
સિંદૂરનો રેલો થઈને
ફફડી રહ્યું છે
મારા મનોખંડની દીવાલ પર.
હું ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી
ફફડતા હાથ વડે
સ્પર્શું છું
ને ચોંકી ઊઠું છું
અરે!
ક્ષત ક્ષત હું અહીં ક્યાંથી!

અછૂત કન્યા ચંદ્રાબહેન એસ. શ્રીમાળી

હું એક સુકન્યા!
પણ અછૂત, તેથી જાસ્તો ધોળે દહાડે
અભડાઈ જાઓ છો તમે...
પણ એ જ ક્ષણ અંધારું ઓઢે તો?
કાળી મજૂરીએ જવા
પસાર થાઉં છું ત્યારે, ચોરે ચોટે કે ઊભી બજારે
આડા ફંટાઈ જાઓ છો તમે...
ને ભેટી જાઓ જો કદીક ભીડમાં
છળી જાઓ છો તમે, છટકી જાઓ છો તમે...
ને વળી ભેટી જાઓ કદીક જો
વારિઘાટે કે ઊભી વાટે, ભાગી જાઓ છો તમે...
ને અંધારે મળો ત્યારે
છકી જાઓ છો તમે... બહેકી જાઓ છો તમે...
ધોળે દહાડે, ઊભી બજારે ભેટી જાઓ ત્યારે
આ ધગધગતા સૂરજની શાખ નડે છે તમને...
કહી દો – આ ફરફરતા પવનને કે,
મારી ઓઢણી ના ઉડાડે કદી...
તમને ભારોભાર પ્રપંચ ને દંભ છે...
આ અજવાળાની બીક છે તમને...
બાકી લૂગડાં તળે તમો સૌ...
જવા દો, દોસ્ત બનીને આવો છો
અંધારે લપકતાં, સરકતાં, મરકતાં, ટપકતાં,
લવીકતાં, ઢળકતાં અંધ બનીને
મારી લાચારીની મજૂરી ચૂકવવા,
ત્યારે અભડાતા નથી તમે કાળોતરાઓ!
હું માત્ર હું છું, હું અછૂત નહીં,
એક સુકન્યા છું... સુકન્યા...

ફૂલવાડો નીરવ પટેલ

ફરમાન હોય તો માથાભેર,
ફૂલોને કાંઈ બીજું કહીશું
મહેક થોડી મરી જવાની છે?
અને આમને ફૂલ કહીશું
ગંધ કાંઈ થોડી જવાની છે?

ગામ હોય ત્યાં ફૂલવાડો તો હોય.

આ ફૂલો સદીઓથી અંધકારમાં સબડતાં હતાં.
કદીક ચાંદની રાત મળે તો પોયણાંની જેમ પાંગરતાં,
કદીક રાતરાણીની જેમ છૂપાછૂપા સુવાસ રેલાવતાં,
કદીક લજામણીની જેમ મૂગાંમૂગાં રડતાં.

પણ આ સદીના સૂરજે સહેજ રહેમ નજર કરી
કે માંડ્યાં ટપોટપ ખીલવા.
રંગ તો એવા કાઢે કે પતંગિયાનેય પ્રેમમાં પાડે,
સુગંધ તો એવી છેડે કે મધમાખીય ડંખ ભૂલે,

બધે ફરી વળી છે આ વગડાઉ ફૂલોની ફોરમ :
સંસદમાં, સચિવાલયમાં, સ્કૂલો-કોલેજોમાં.
જાણે એમના ઉચ્છ્વાસથી જ છે
પ્રદૂષિત પર્યાવરણ બધું.

ગામ હોય ત્યાં ફૂલવાડો હોય
એ તો સમજ્યા,
પણ હવે ઝાઝો નહિ જીરવાય આ ફૂલફજેતો.
રાષ્ટ્રપતિના મોગલ ગાર્ડનમાં ભલે મહાલે આ ફૂલો
પણ આ ફૂલો નાથદારામાં તો નહીં જ,

ગાંધીજીએ છો માથે ચઢાવ્યાં એમને.
કચડી કાઢો, મસળી કાઢો
આ અસ્પૃશ્ય ફૂલોને.

પણ ફૂલો વગર પૂજા કેમ કરશું?
મનોરથના હિંડોળા કેમ ભરશું?
ભદ્ર પેટદેવને કેમ રીઝવશું?

આ ફૂલોના પમરાટથી તો પુલકિત છે
આપણાં પાયખાનાં જેવાં જીવન.
આ તો પારિજાત છે પૃથ્વીનાં,
રેશમના કીડાની જેમ
ખૂબ જતનથી ઉછેરવો પડશે આ ફૂલવાડો
ગામેગામ ને શહેરેશહેર.

એટલે સરકાર મા-બાપનું ફરમાન હોય તો માથાભેર –
ફૂલોને કાંઈ બીજું કહીશું,
મહેક થોડી મરી જવાની છે?
અને આમને ફૂલો કહીશું,
ગંધ કાંઈ થોડી જવાની છે?

ગામ હોય ત્યાં ફૂલવાડો હોય.

[આ ૮ કાવ્યો ગુજરાતી દલિત કવિતા, સંપા. નીરવ પટેલ,
સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, ૨૦૧૦-માંથી]

અમે અલ્ટ્રા-ફેશનેબલ લોકો નીરવ પટેલ

અમે ખૂબ વરણાગિયા જાતિના લોકો છીએ –

અમારા વડવા તો

ત્રણ બાંયનું ખમીસ પહેરતા હતા.

એમના વડવાના વડવા તો

કફનને જ કામળીની જેમ અંગે વીંટાળતા હતા.

એમના વડવાના વડવાના વડવા તો

નરી ચામડીને જ ઓઢીને ફરતા હતા.

હું ય કાંઈ ઓછો વરણાગિયો નથી –

સી. જી. રોડના શૉ રૂમ સામેની ફૂટપાથ વાળતો હતો

ને શેઠે આપ્યું

કાંઠલા વગરનું, બટન વગરનું, બાંય વગરનું એક બાંડિયું.

તે સલમાન ખાનની જેમ છાતી કાઢીને ફરું છું

ને સંજય દત્તની જેમ બાવડાં બતાવું છું સવર્ણાઓને.

જાતવાન જુવાનિયા તો

મારા લિબાસનું લેબલ જોવા અધીરા થઈ ઊઠે છે.

બિચારા...

મારી અસ્પૃશ્ય બોચીને અડક્યા વિના કેમ કરી ઓળખે

કે આ તો ઓડ-સાઇઝનું પીટર ઇંગ્લેન્ડ છે!

અમે તો ખૂબ વરણાગિયા કોમ છીએ.

રવીન્દ્રનાથ : ધણીને દ્વારે - બુદ્ધદેવ બસુ, અનુ. જયંત મેઘાણી

[બંગાળીમાં રવીન્દ્રનાથ પછીના એક પ્રતિભાશાળી કવિ બુદ્ધદેવ બસુ(૧૯૦૮-૧૯૭૪) આધુનિક વિદ્રોહશીલ કવિતાના અગ્રણી સર્જક, નવલકથાકાર-નાટ્યકાર-વિવેચક હતા. પરંતુ રવીન્દ્રનાથનાં સર્જન અને વ્યક્તિત્વના પણ એ પરમ ચાહક રહ્યા. શાંતિનિકેતનમાં એમણે સેવેલા રવીન્દ્ર-સાન્નિધ્યના અનુભવોને આલેખતી - રવીન્દ્રનાથનું આકર્ષક ચરિત્ર ઉપસાવતી પુસ્તિકા 'સબ પેયેછિર દેશે'નો, એના નંદિની ગુપ્તાએ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદને આધારે, જયંત મેઘાણીએ ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો છે - 'રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે શાંતિનિકેતન'. રવીન્દ્રનાથના 'જીવનનો સાન્ધ્ય અધ્યાય' નિરૂપતું એનું ૧૦મું પ્રકરણ અહીં મૂક્યું છે.

એક સર્જનાત્મક ચરિત્રના રસાળ અનુવાદનો અનુભવ અહીં મળે છે.]

૧૯૪૧નો મે મહિનો હતો. રવીન્દ્રનાથની એંશીમી વરસગાંઠનો હર્ષોત્સવ હજુ હમણાં બંગાળ આખામાં ઉજવાયો હતો. પણ ખુદ કવિ પર તો ગંભીર માંદગીની શ્યામ છાયા ઝળુંબતી હતી. સાંભળેલું કે કવિવરનો દેહ ખૂબ કષ્ટાતો હતો, એમની ચેતના ક્ષીણ થતી જતી હતી. અમે એમને કેવી હાલતમાં જોવા પામશું તેનો અંદાજ નહોતો. મેં ધારેલું કે તેઓ થોડા શબ્દો માંડ બોલી શકશે, અને એમની નજીક બેસીને એમની સહજ સોબતનો લાભ આ વેળા નહીં લઈ શકાય. પણ આ ધારણાઓ અવળી પડી. શાન્તિનિકેતન પહોંચીને સાંજ ઢળ્યે અમે એમને મળવા ગયા ત્યારે એ એમના પુત્ર અવનીન્દ્રનાથના આવાસની ખુલ્લી ઓસરીમાં બેઠા હતા, થાકેલા, જીર્ણકાય. સંચરતી રાત્રિનું આછું અંધારું એમના ચહેરા પર ઝાંખપ પાથરતું હતું. બીજે દિવસે પ્રભાતે ફરી એમને જોયા ત્યારે એમની બેઠક દક્ષિણમુખી બંધ વરંડામાં હતી. મહેકતાં પુષ્પોની છાબ સમીપે હતી. ચહેરો સુકાયેલો હતો, લાલી ઊડી ગઈ હતી. પણ એમના ભવ્ય, પુષ્ટ દેહનો આભાસ અછતો નહોતો. સિંહની કેશવાળી સરીખાં ગરદન-પહોંચતાં વાંકડિયાં જુલ્હાં હવે લુપ્ત થયેલાં, પણ મસ્તક હજુ મધ્યમાં સેંથો પાડેલા શ્વેત કેશથી વિભૂષિત હતું. આરપાર જોઈ શકતી આંખોનું તેજ સુકાયું હતું; એમની નજર કોઈની ઉપર ઠરતી ત્યારે તેમાં એક મ્લાન કુમાશ દેખાતી હતી. શહેનશાહ જેવો એમનો દમ્મામ ગાયબ હતો; વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘેરાયેલા તોલ્સ્તોયની છબિનો અણસાર આપતો એ ચહેરો હતો. પણ, ઓહો, રવીન્દ્રનાથનું દેહલાલિત્ય આટલું સોહામણું તો કદી નહોતું! કદાચ એવું હતું કે વધેલી ઉંમર અને વ્યાધિદીધા દર્દને કારણે જ

એમનું સ્વરૂપ આટલું સોહતું હતું. કિશોરાવસ્થાથી માંડીને વરસોવરસની એમની તસવીરમાલા બતાવતી હતી કે વધતી વય સાથે એ ઉત્તરોત્તર વધુ દેખાવડા ભાસતા. હજુ થોડા વરસ પહેલાંની જ વાત : કોઈ સમુદાયમાં એમનું આગમન થાય ત્યારે એમના ઝળાંહળાં વ્યક્તિત્વ પાસે બીજા તમામ ચહેરા નૂરવિહોણા દીસતા. એ વખતે તો કવિવર સુંદર લાગતા જ, અત્યારે સંધ્યાના આછા તિમિરમાં એ સૌંદર્ય નિખાર શિખરે હતો, બેશક હતો.

કોણ કહી શકે કે કવિ માંદગીને બિછાને હતા? અમે પ્રવેશ કર્યો ને એમનું વાણી-વહેણ વહેવા લાગ્યું. અવાજ ક્ષીણ હતો, પણ વાતો તો હંમેશ જેવી અદ્ભુત. થોડીથોડી વારે વાક્યપ્રવાહ અટકતો ખરો, પણ શબ્દ શોધવા માટે નહીં. જોઈતો શબ્દ જિલ્વા પર હાજરાહજૂર રહેતો. વાતો વહેતી ત્યારે એમની દષ્ટિ સન્મુખે મંડાવેલી રહેતી, પણ પાછો શ્રોતાઓ સાથે પણ નેત્ર-સમાગમ સધાતો રહેતો. આમ થતું તેમાં એક શબ્દ પણ ખોડંગાતો નહીં. ચિત્રકળા અને સંગીત, જીવન અને સાહિત્ય, હાસ્ય અને નજાકત – એવા વિવિધવિષયરંગી, સુગઠિત વાક્ય-પ્રપાતનો અમે જાણે અભિષેક માણ્યો. આવી ઝળકતી બુદ્ધિપ્રભા, સૃષ્ટિની ઝીણીમોટી બાબતોમાં સજીવ રસ, અને ભાષા પરનું પ્રભુત્વ – ના, ના, આ ચેતના શીર્ષ થઈ ન કહેવાય. છતાં, કવિવર વ્યાધિગ્રસ્ત હતા એ હકીકત હતી. એ વ્યાધિ દેહને યાતના આપી રહ્યો હતો એટલું જ નહીં, નાનાંનાનાં કેટલાંય અસુખ પણ લઈને આવ્યો હતો. સામાન્ય તેમજ મહાન, જ્ઞાનીઓ પણ, બધાં માટીનાં માનવીઓ, દેહની વિપતથી હારીને પોતાની પીડાના વિચાર-પથારા ચિત્તમાં કર્યે જતા હોય છે. પણ કવિવરની ચેતનાનું પદ્મ લેશમાત્ર કરમાયું નહોતું. હીરાના પાસા ઘસાયા નહોતા. એમના હોઠેથી બીમારીનો ઉલ્લેખ કદી સરી પડતો નહોતો. કોઈવાર કહેતા ખરા, ‘થાક્યો છું’, કે ‘આ ખોળિયું જર્જરિત થયું લાગે છે.’ વિચારોમાં, વર્તનમાં, રોજિંદા વ્યવહારમાં ક્યાંય શૈથિલ્ય નહીં, કશું જરીક પણ ખરબચડું નહીં, કઠોર નહીં. સુશ્રુષા માટે સેવકો હાજર રહેતા. પોતાનાં કામ બીજાંઓ કરે એ વિચાર જ એમને કદી રુચતો નહીં. પણ સેવા લીધા વિના છૂટકો નહોતો. ત્રીસ વરસ જૂના એક અંતેવાસીએ અમને કહ્યું કે કવિવરને એમણે બે વાર જ ગુસ્સે થતાં જોયા હતા : એકવાર ભોજનની થાળી ચોખ્ખી નહોતી ત્યારે અકળાયા હતા, અને એક શિક્ષકને વિદ્યાર્થીઓ પાસે માલીસ કરાવતા જોયા ત્યારે એમનો પિત્તો ગયેલો. લાંબા કાળથી ઘર કરી ગયેલા હઠીલા દરદ પાસે ઝૂક્યા વિના એમણે સંવેદનફલકને ભીનું રાખેલું. અસહ્ય વેદના ભોગવતા હોય ત્યારે કે મિજાજ પર ગમગીનીનું વાદળ છવાયું હોય એ સમયે પણ એમના તેજલા વિનોદ-ફુવારાની છોળો અટકતી નહીં. પથારીમાં પડ્યા રહેવાના કાયર કવિને નીંદરને ખોળે જવા ફોસલાવવા પડતા. ‘હવે સૂઈ જાઓ’ એમ કહેવામાં આવે ત્યારે આંખો મીંચી દેતા ખરા, પણ એમના પગ આમતેમ હાલતા રહેતા. વધુ કડક સૂચના આવતી ત્યારે પછી કહેતા, ‘ભલે ત્યારે, વિચાર કરતો પડ્યો રહીશ. ચાહે તે કરો, મને વિચાર કરતો તો રોકી નહીં શકો.’

કવિને મળીને કે એમની વાણીને સાંભળીને અમે જ્યારે જ્યારે બહાર આવ્યાં ત્યારે જીવન ધન્ય થયું હોય એવી અનુભૂતિ પામ્યાં. એમની વાણી સ્વરોનું જાણે મેઘધનુ હતું, કહો, રંગોની એ સૂરાવલિ હતી, કર્ણો માટે જ્યાંફત હતી, અમારી ચેતના પર જાણે કોઈ કામણ ઊતર્યું હતું. એમને બોલતાં સાંભળીએ ત્યારે જ બંગાળી ભાષા ઉપરના એમના સ્વામીત્વનો અંદાજ પામી શકાય. પાછલાં વરસોની એમની કૃતિઓના પાત્ર-સંવાદોમાં કવિવરના હોઠેથી સરેલા શબ્દો આબાદ વપરાયેલા હતા. શબ્દમાળામાં ઉપમાઓ અને રૂપકોનાં ફૂલડાં ગૂંથાતાં જતાં. સાવ સામાન્ય કથાનકમાં પણ હાસ્યોક્તિઓ મિલાવટ પામતી જતી. રવીન્દ્રનાથના કંઠે વસીને બંગાળી બાની જોમવાન બનતી, અજબ માધુર્ય ધારણ કરતી.

છેલ્લી બીમારી પછી એમનો ખંડ વાતાનુકૂલિત કરવો પડેલો. ઓરડો મોટો નહીં. એક દીવાલે લાંબા ટેબલ પર દવાની શીશીઓ અને સુશ્રુષા-સામગ્રી, પથારી, આરામખુરસી, થોડાં પુસ્તકોથી ભરેલી નાની અલમારી, અને મુલાકાતીઓ માટે થોડી બેઠકો : આટલો અસબાબ. દીવાલ પર એમનાં જ બે ચિત્રો, ખ્યાતનામ ચીની ચિતારા જુ પેઓનનું એક અશ્વ-ચિત્ર, અને એક જપાની કલાકારનું વાદળ-દેશ્ય. અડીને બીજો એક નાનો ખંડ. બસ, આટલામાં કવિનું વિશ્વ સમાઈ ગયેલું : આ હરિયાળી વસુંધરા, પહાડો, ઘૂઘવતા દરિયા, નગરો, સરિતાઓ ને અરણ્યો, એમનો પ્રિય વિરાટ લોકસાગર ને એમનું ચિરસંગી એકાન્ત : આ સકલ કવિ-સૃષ્ટિ આટલા સાંકડા પરિઘમાં સમાઈ ગયેલી.

રવીન્દ્રનાથના જીવનનો સાંધ્ય-અધ્યાય કોઈ મહાકાવ્યનો કથાઅંશ બની શકે તેવો છે. એક વિશ્વવિજેતા ચક્રવર્તી, પૂર્ણ ઐશ્વર્યમાં આળોટ્યો, બધું જ પામ્યો, પણ એક દિવસ નિયતિના એક ફરેબી પ્રહારથી સર્વસ્વ હારી બેઠો. તેની પાસે બધું જ હતું, છતાં કાંઈ જ નહોતું. સર્જનશીલ પ્રતિભા ચિત્તે પૂર્ણ પ્રકૃલ્લિત હતી, પણ એ પ્રકૃલ્લનને ઝીલનાર શરીર-અંગો એક પછી એક ખોટવાયાં હતાં : પ્રતિભા અપંગ બની હતી. જે ઈન્દ્રિય-દ્વારો બંધ કરીને ધ્યાનમગ્ન થવાની કવિએ ના ભણેલી એ તમામ દ્વારો એક પછી એક બિડાતાં જતાં હતાં. આંખોનાં ઓલવાતાં જતાં ઓજસ અક્ષરો માંડ ઉકેલી શકતાં હતાં, કર્ણપટ કરમાયા હતા, થાકેલી આંગળીઓમાં પકડેલી પીંછી ધૂજતી હતી. એકવાર કવિએ મિત્રોને કહેલું કે ‘પ્રભુએ મને સોગાદોથી લાદી દીધો હતો, હવે એક પછી એક એ તમામને પાછી તેડાવી રહ્યો છે. જીવનની સંધ્યામાં મારે ચિત્રો જ ચીતરવાં હતાં, પણ એ મુરાદ પણ મિથ્યા નીવડી છે.’ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પાર વિનાની ચિત્રમાળાઓ વિહરતી હતી, પણ એકને પણ ચિતારાની પીંછી ઝીલી ન શકી. અંતરના ઊંડાણેથી સૂરાવલિઓ ઊઠતી હતી, પણ શોષાયેલા કંઠમાં સૂરો અટવાઈ જતા હતા. જેને જીવનભર પ્રાણ ભરીને ચાહ્યા એ કંઠસ્વરો પણ એમને ત્યજી ગયા હતા. એક સાંજરે વરસાદનું ઝાપટું ધરતીને પુલકિત કરી ગયું,

અમે કવિ પાસે પહોંચ્યાં અને અમે શું જોયું? બેઠકખંડમાં કવિવરનાં ગીતોની કેટલીય રેકર્ડો આમતેમ પડી હતી. જાણ્યું કે કવિ એ રેકર્ડો સાંભળતા હતા! બાજુના નાના ખંડમાં કવિ આરામખુરસી પર લંબાવીને પડ્યા હતા. કહે, ‘એક વર્ષાગાનને બોલાવવા મથતો હતો, પણ કંઠે એને જાકારો દીધો.’

જેમની કલમમાંથી લાખો શબ્દો અવતર્યાં, એ સાહિત્યસ્વામી આજે એમના આખરી દિનોમાં લેખણ પકડી શકવા અશક્ત હતા, સહી પણ માંડ પાડી શકતા હતા. અને છતાં શબ્દધારા અણખૂટ વહેતી રહી. અવસાન પહેલાંના મહિનાઓ દરમિયાન બહાર પડેલા ‘જન્મદિને’ નામના સંગ્રહ સુધીનાં બધાં કાવ્યો પોતાના પ્રિય મરોડેમઢ્યા હસ્તાક્ષરે લખેલાં. પછી આંગળાં થીજી ગયાં ત્યારે નાછૂટકે કોઈની પાસે લખાવતા થયા હતા.

પોતાના સાહિત્યસર્જન પરત્વે એમણે જે વિનમ્રભાવ સેવેલો એ નવાઈ પમાડે તેવો હતો. દેહનું દર્દ ગમે તેટલું હોય, પણ ખુદના લખાણ અંગે રજમાત્ર સમાધાન એમને પાલવતું નહીં. ‘ગલ્પ-શલ્પ’ નામે બાળકો માટેનું એક પુસ્તક પોતાના સુંદર હસ્તાક્ષરમાં હજુ હમણાં જ બહાર પાડ્યું હતું એ એક કલાકૃતિ-શું હતું. હમણાંની એમની કૃતિઓ પરત્વે સમીક્ષકોએ મુરબ્બીવટ સેવીને એમના લેખનની પ્રસંશા કરવાનું રાખેલું, એમ સમજીને કે આ વૃદ્ધ સર્જકને ખરાબ તબિયતમાં સાચવી લેવા. આવો કૃપાભાવ સાહિત્યનું અપમાન તો હતો જ, કવિની પણ એ અવમાનના બનતો હતો. અન્યો પ્રત્યે એ ઉદાર હતા, પણ પોતાના સાહિત્ય-સર્જન પરત્વે આકરો સમીક્ષાભાવ સેવતા. સંભવ છે કે આખરી સર્જનોએ એમને પૂરો સંતોષ આપ્યો ન હોય. પોતાની કૃતિઓનાં વિવેચનો બરાબર સાંભળતા. પણ એમને અધકચરા અને મિથ્યા પ્રસંશાશબ્દો કે અહોભાવ પણ નહોતા ખપતા. પોતે જે કાંઈ લખશે તેને પ્રજા ઝીલી લેશે એવા ખ્યાલથી દૂર હતા. પોતાની ખ્યાતિને સહજસ્થાપિત ગણતા નહીં, પણ પ્રત્યેક નવી કૃતિમાં એક નવોદિત લેખકને નૂતન ઉન્મેષ રેડતા. પ્રત્યેક નવા પુસ્તકના પ્રકટન સાથે એ નવજન્મ પામતા અને નવી ખ્યાતિ એમને વરતી. પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાને માન આપીને આખરી વરસગાં ઠે એમણે જે ગીત રચ્યું તેમાં પણ નૂતન જન્મનો મહિમા ગાયો : ‘હે નૂતન, દિખા દિક આર-બાર જન્મેર પ્રથમ શુભલક્ષણ’ : ‘હે નિત્યનૂતન, મમ જન્મ તણી ક્ષણ મંગલ ફરી લાવો, ફરી ફરી લાવો!’ આ કોઈ ઊભરાયેલી અભિવ્યક્તિ નહોતી, એમના સાહિત્યજીવનનું પ્રથમ સૂત્ર હતું : નિત્યનૂતન, નિત્યનવલ.

અમે શાન્તિનિકેતન પહોંચ્યાં ત્યારે રવિબાબુએ એક ટૂંકી વાર્તા હજુ પૂરી જ કરી હતી. અવનવા પ્રકાર-પ્રયોગવાળી, નૂતન કથાનકો ધરાવતી ઘણી નવી વાર્તાઓ એ લખી શક્યા હોત – જો ચિત્તે ઠરેલું બધું આપોઆપ શબ્દદેહ પામી જાય એવી કોઈ જુક્તિ હોત. ‘યોગાયોગ’ નવલકથાનો બીજો ભાગ ચિત્તસ્તલમાં હતો. એમના સ્વમુખેથી કથા

સાંભળીને અમે હર્ષવિશ અનુભવ્યો. અફસોસ કે એ મહાન નવલકથા અધૂરી જ રહી ગઈ. મહત્ત્વાકાંક્ષી લેખન હાથ ધરી શકાય એમ ન રહ્યું એટલે પછી બાલ-કાવ્યો અને જોડકણાં, કાવ્યો-ગીતો, અને નિબંધો લખવાનું રાખ્યું. કોઈ વાર્તા અચાનક સ્ફુરી આવે, કે યુદ્ધ-પાગલ જગત-જીવન પરનો પ્રકોપ નિબંધરૂપે ધસમસતો આવે. બસ, આ રીતે અભિવ્યક્તિ અવતરણ પામતી. કવિના જીવનના આ છેલ્લા મહિનાઓમાં શરીર અને મિજાજ, વિચાર અને વાસ્તવ, કલ્પના ને હકીકત વચ્ચે તુમુલ વિરોધલીલા ખેલાઈ એ ખરું, પણ એમના વર્તનવહેવારની સપાટી ઉપર એમાંનું કાંઈ કળાયું નહીં. જીવન સાથેનો એમનો નિત્યમધુર નાતો અખંડ જળવાયો. કર્ણેન્દ્રિય ગુમાવી બેઠેલા બીથોવનની વિનાશક વ્યથા કવિને ન સ્પર્શી શકી. રાજ્યસત્તાના અન્યાયો સામે વિરોધ પોકાર્યા વિના ન રહી શકનાર એ સર્જકચેતના ખુદની પીડાનો ઊંહકારો કર્યા વિના ગરવી સહનશીલતા ધારણ કરતી. કદી ફરિયાદનાં ગાણાં નહીં, નિસાસાનો હરફ નહીં. ક્યારેક બાલસહજ વિનોદથી, હળવીફૂલ નજાકતથી પોતાની નબળી તબિયતનો ઉલ્લેખ કરી લેતા, બસ, એટલું જ. હૃદયની વેદના હૃદયની મંજૂષામાં ગોપિત રહેતી.

તેમ છતાં, રવીન્દ્રનાથનું આ બંદીજીવન બીથોવનની બધિરાવસ્થાથી ઓછી દારુણ કરુણિકા નહોતું. સૃષ્ટિને અવલોકવી એ એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી. એકવાર કહેલું, ‘હવે હું કાંઈ કરતો નથી. બસ, ચોપાસ નીરખવાનો આનંદ લઉં છું.’ કાળઝાળ ગરમીમાં શાન્તિનિકેતનની વસતી બધી બંધ બારણે જંપી ગઈ હોય ત્યારે કવિ ખુલ્લા વરંડામાં બેસીને સીમાડા સુધી પથરાતા ધરતીપટને ધરાઈને લોચનમાં ભરી રહેતા. અંધકારના ગર્ભમાંથી અવતરતા ગુલાબી પ્રભાતનું પાન કરતા, કે વર્ષા-તરબોળ રાત્રિના તિમિરમાં ખોવાઈ જતા, કે પૂર્ણ ચંદ્રના તેજને ઝીલ્યા કરતા, પોતાના પ્યારા સૃષ્ટિલોકમાં ખોવાયેલા રહેતા. પણ હવે? ઠારેલા બંધ ખંડમાં બંદીવાન બનેલા કવિ અચાનક નીંદરમાંથી ઝબકીને જાગી જતા ત્યારે એમણે પૂછવું પડતું, ‘અત્યારે દિવસ છે કે રાત?’ એ માહોલમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ એક પડછાયાથી વિશેષ કશું નહોતો, કવિ વાદળાં જોવા પામતા નહોતા, દિવસ-રાત્રિના અને ઋતુચક્રના રંગપલટા અદૃશ્ય થયેલા. શાન્તિનિકેતનનાં આદિવૃક્ષોની ડાળેડાળે ગુંજતાં પંખીકૂજન હવે કવિને કાને પડતાં નહોતાં. વર્ષાની ઝરમરના તાલ અને પર્ણોના મર્મરધ્વનિ કવિની શાંતિમાં ભંગ નહોતા પાડતા. નિસર્ગની લીલા હવે સાવ ઝાંખા રૂપે, કલ્પનાપટ પર જ કવિ પાસે પહોંચતી હતી. જીવનના વૈવિધ્યને આકંઠ ચાહનાર આ જીવ : કોઈ એક જગ્યાએ ઠરીઠામ થઈને રહેવાનું એણે જાણ્યું નહોતું. એક જ ઘરમાં એમનો કદી વાસ નહોતો. ધામેધામના આ નિત્ય-પ્રવાસી માટે આજે બાજુના ખંડમાં જવું મુશ્કેલ હતું. આ કારાગારમાં એમનું મન કદાચ મુલકમુલકનાં ભૂમિપટ, નગરો ને નદીઓને ઝંખતું હશે, પોતાની પ્રિય સરિતા-સખી પદ્માની સાંભરણો અંતરને તીરે ટોળે વળતી હશે, છેલ્લી વાર તેનો સંગ માણવા દોડી જવાનું દિલ થતું હશે. પોતે પદ્માથી દૂર ફેંકાઈ ગયા હતા તેનું દર્દ હશે. સાગરતીરે જવાની વાંછના પણ હશે. પણ, અફસોસ, પદ્મા દૂર હતી, દરિયો એથીય આઘો હતો. ખેર, પોતાની ચાર દીવાલોની અંદર એમણે વૈવિધ્ય રચવાની મથામણ કરી. નાનકડા ખંડની રચના અને ગોઠવણ દરરોજ નવી નવી કરાવતા, બેઠકની દિશા દર પ્રભાતે બદલાતી. સાહિત્યનો આ કળાધર જીવનમાં પણ સૌંદર્ય રેડતો.

જીવનને કલામંડિત બનાવેલું એમ નહીં, રોજિંદા જીવનને પણ કલાકૃતિની ગરવાઈ એણે આપી હતી.

બીમારી આવી પછી રવીન્દ્રનાથની નિદ્રા ખળભળી ગઈ હતી. તરેહતરેહનાં સપનાં આવતાં, અને ઊંઘમાં પણ એ વાતો કરતા. પરોઢે બે વાગતાં જાગી જતા, ને પછી નીંદર ફરી આવવાનું નામ ન લેતી. પછી વાતો કરતા અથવા કોઈ સાહિત્યકૃતિ લખાવતા. એક દિવસે મેં ઈતિહાસ અને સાહિત્યના સંબંધ વિશે એક પ્રશ્ન લખીને મોકલેલો. થોડા શબ્દોથી વિશેષ જવાબની મારી અપેક્ષા નહોતી, પણ સવારે એમણે મારા હાથમાં મસઆખો નિબંધ જ મૂક્યો! રાત્રે જાગીને એમણે લખાવવાનું શરૂ કરેલું ને અમે જાગ્યાં ત્યારે લખાણ તૈયાર હતું! બે દિવસ પછી એ લખાણ એમને અધૂરું લાગ્યું અને એક પુરવણી તેમાં જોડી દીધી! કોઈ એક નાની અપેક્ષા વ્યક્ત કરે તો કદી ‘ના’ તો કહે જ નહીં. કોઈ બાબત અશક્ય હોય તો પણ એમ જ કહે કે ‘વિચારીશ’, અને એક નરવા સ્મિતની ભેટ તો આપે જ. કોઈ એવો સવાલ નહોતો જેનો એમની પાસે કશો જવાબ ન હોય, એવો કોઈ વિષય ન હોય જે વિશે વાત કરવા એ ઉત્કંઠ ન હોય. આ એક એવો મનુષ્ય હતો જેને સકલ સચરાચરમાં સદાકાળ ઉત્કટ રસ હતો, જ્ઞાનના કોઈ ક્ષેત્ર માટે એને નીરસભાવ નહોતો. અને અપ્રતિમ ઉદ્દમ અને પારાવાર ફુરસદનું એમણે સાધેલું સંયોજન અચંબો પમાડતું. એક અર્થમાં એમને માટે પ્રત્યેક દિવસ રજાનો હતો, અને બીજી બાજુ એમનું ચિત્તતંત્ર એક કલાક પણ વિરામ નહોતું લેતું.

શાન્તિનિકેતનથી વિદાય થવાના દિવસે અમે વંદના કરવા ગયાં ત્યારે કવિને પથારીમાં પડેલા દીઠા. એ ઢળતી બપોરે નભ અને થલ પર જ્યારે પ્રકાશના પુંજ પથરાયા હતા એ સમયે અમે કવિવરના બંધ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. જાણે રાત હોય એવો અંધકાર ખંડને ઘેરતો હતો. ખૂણામાં નાના લેમ્પનો આછો પ્રકાશ ઝરતો હતો. કવિ આંખો મીંચીને પથારીમાં સ્થિર પડ્યા હતા. અમારા આગમનની જાણ થઈ ત્યારે એમણે પાંપણો અરધી ઊંચકી અને થોડા શબ્દો ગણગણ્યા. આશિષ આપવા બન્ને હાથ ઊંચા કરવા ઉપાડ્યા ખરા, પણ અધવચ્ચેથી પાછા નમાવી લેવા પડ્યા. એ ક્ષણોની કથની કહેવા શબ્દો પાછા પડે. હૃદય પર અચાનક એક પ્રહાર પડ્યો હોય, સંવેદનતંત્ર બહેર મારી ગયું હોય એવા અનુભવથી મારો કંઠ રૂંધાયો. હું એ અર્ધચેતન અવસ્થામાં કવિની પૂર્ણ આકૃતિ પણ આંખોમાં ભરી લેવા ન પામ્યો. ખંડની બહાર આવ્યા પછી જ મુક્ત શ્વાસ લઈ શક્યો. અમર કવિને આ સૃષ્ટિ પર પથરાયેલા સોનવરણા પ્રકાશ સાથે પ્રગાઢ સખ્ય હતું, પણ આજે તો એ માનવી ઉજાસવિહીન ખંડમાં માટીનો ચેતનાહાર્યો ઢગલો થઈને પડ્યો હતો.

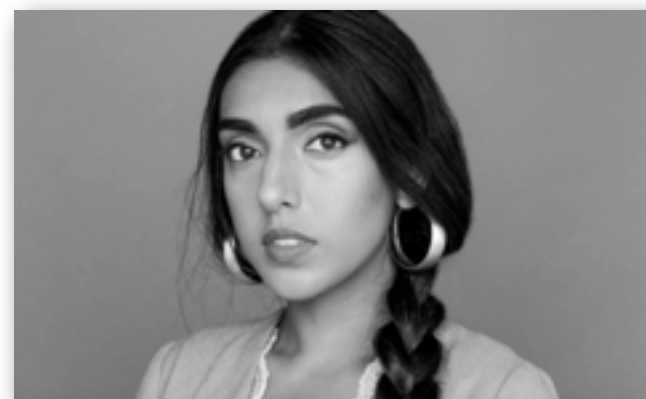
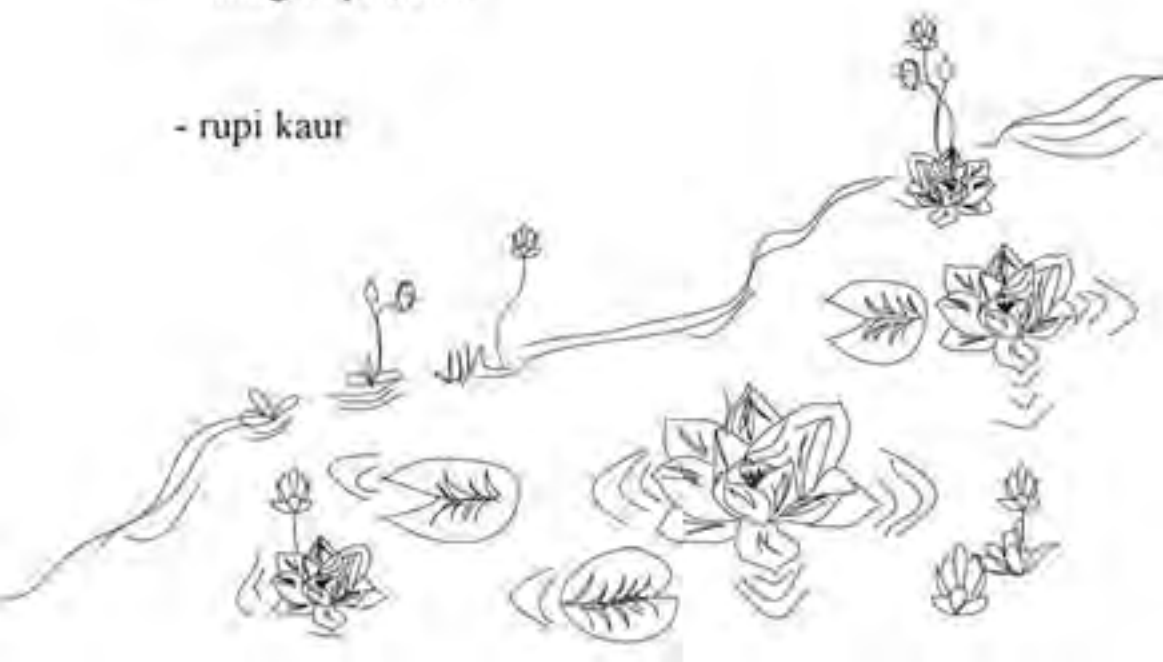
[રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે, સંપાદન અને અનુવાદ જ્યંત મેઘાણી, ૨૦૧૮]

to hate
is an easy lazy thing
but to love
takes strength
everyone has
but not all are
willing to practice

- rupi kaur

she is water

soft enough
to offer life
tough enough
to drown it away

- rupi kaur

Rupi Kaur (born October 4, 1992) is an Indian-born Canadian poet, writer, illustrator, and performer. She immigrated to Canada as a child and has since settled in Toronto. Her debut book, a collection of poetry and prose titled *Milk and Honey*, was published in 2014; it sold over 2.5 million copies worldwide and spent more than a year on *The New York Times Best Seller* list. Her second book, *The Sun and Her Flowers*, was published in 2017.

[કવિ તરીકે – રાષ્ટ્રીય શાયર તરીકે – વધુ જાણીતા ઝવેરચંદ મેઘાણી(૧૮૯૭-૧૯૪૭)એ નવલકથા-વાર્તા-ચરિત્ર-વિવેચન-અનુવાદો આપવા ઉપરાંત લોક-સાહિત્યના સંપાદક અને સંશોધકની મહત્ત્વની સાહિત્ય-વિદ્યા-સેવા કરેલી. એમનાં અનેક પુસ્તકોમાંથી યુગવંદના વગેરે કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, લોકસાહિત્યનું સમાલોચન, પરિભ્રમણ વધુ જાણીતાં છે.]

(ગોળમેજી પરિષદમાં જતી વેળા ગાંધીજીને)

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ : પી જજો, બાપુ!
 સાગર પીનારા! અંજલિ નવ ઢોળજો, બાપુ!
 અણખૂટ વિશ્વાસે વહ્યું જીવન તમારું :
 ધૂર્તો-દગલબાજો થકી પડિયું પનારું :
 શત્રુ તણે ખોળે ઢળી, સુખથી સૂનારું :
 આ આખરી ઓશીકડે શિર સોંપવું, બાપુ!
 કાપે ભલે ગર્દન! રિપુ-મન માપવું, બાપુ!
 સુર-અસુરના આ નવયુગી ઉદધિ-વલોણે,
 શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનોને?
 તું વિના, શંભુ! કોણ પીશે ઝેર દોણે!
 હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે, બાપુ!
 ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર! કરાલ-કોમલ! જાઓ રે, બાપુ!
 કહેશે જગત : જોગી તણા શું જોગ ખૂટ્યા?
 દરિયા ગયા શોષાઈ? શું ઘન-નીર ખૂટ્યાં?
 શું આભ સૂરજ-ચંદ્રમાનાં તેલ ખૂટ્યાં?
 દેખી અમારાં દુઃખ નવ અટકી જજો, બાપુ!
 સહિયું ઘણું, સહીશું વધુ : નવ થડકજો, બાપુ!
 ચાબુક, જપ્તી, દંડ, ડંડા મારના,
 જીવતાં કબ્રસ્તાન કારાગારનાં,
 થોડાઘણા છંટકાવ ગોળીબારના –
 એ તો બધાંય જરી ગયાં, કોઠે પડ્યાં, બાપુ!
 ફૂલ સમાં અમ હૈડાં તમે લોઢે ઘડ્યાં, બાપુ!
 શું થયું — ત્યાંથી ઢીંગલું લાવો-ન લાવો!

બોસા દઈશું – ભલે ખાલી હાથ આવો!
 રોપશું તમ કંઠ રસબસતી ભુજાઓ!
 દુનિયા તણે મોંયે જરી જઈ આવજો, બાપુ!
 હમદર્દીના સંદેશડા દઈ આવજો, બાપુ!
 જગ મારશે મે'ણાં : ન આવ્યો આત્મજ્ઞાની!
 ના'વ્યો ગુમાની – પોલ પોતાની પિછાની!
 જગપ્રેમી જોયો! દાઝ દુનિયાની ન જાણી!
 આજાર માનવ-જાત આકુલ થઈ રહી, બાપુ!
 તારી તબીબી કાજ એ તલખી રહી, બાપુ!
 જા, બાપ! માતા આખલાને નાથવાને,
 જા વિશ્વહત્યા ઉપરે જળ છાંટવાને,
 જા સાત સાગર પાર સેતુ બાંધવાને –
 ઘનઘોર વનની વાટને અજવાળતો, બાપુ!
 વિકરાળ કેસરિયાળને પંપાળતો, બાપુ!
 ચાલ્યો જજે! તુજ ભોમિયો ભગવાન છે, બાપુ!
 છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી આવજે, બાપુ!

૧૯૩૧. ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં જવા નીકળ્યા, ત્યારે તેમને કરેલું સંબોધન. 'સૌરાષ્ટ્ર'નો પહેલો ફરમો ગુરુવારે સાંજે ચડતો. એ ગુરુવાર હતો. ગીત છેલ્લા કલાકમાં જ રચાયું. ભાઈ અમૃતલાલ શેઠે 'બંધુ' 'બંધુ' શબ્દોને સ્થાને 'બાપુ' 'બાપુ' શબ્દો સૂચવ્યા. ગીત એમને બહુ જ ગમ્યું. ગાંધીજી શનિવારે તો ઊપડવાના હતા. અમૃતલાલભાઈએ આર્ટ-કાર્ડ બોર્ડ પર એની જુદી જ પ્રતો કઢાવી તે જ સાંજે મુંબઈ રવાના કરી —સ્ટીમર પર ગાંધીજીને પહોંચતી કરવા માટે. બંદર પર આ વહેંચાયું ત્યારે રમૂજી ઈતિહાસ બની ગયો. કેટલાંક પારસી બહેનોને ઝેર, કટોરો વગેરેનાં રૂપકો પરથી લાગ્યું કે ગાંધીજીને માટે ઘસાતું કહેવાતું આ ફૂર કટાક્ષ-ગીત છે. એમનાં હૃદયો દુભાયાં. તરત જ એક ગુજરાતી સ્નેહી બહેને કાવ્યનો સાચો ભાવ સ્પષ્ટ કર્યો ત્યારે પેલાં બહેનોનાં હૃદય આનંદિત બની ઊઠ્યાં.

[—મેઘાણી]

*

“કુડીબંધ તારો અને કાગળો આવેલા તે [આગબોટમાં] વાંચવા માંડ્યા. ... મેઘાણીનો 'છેલ્લો કટોરો' [વાંચીને] બાપુ કહે, 'મારી સ્થિતિનું આમાં વર્ણન થયું છે તદ્દન સાચું છે.' કાવ્ય વાંચતા તો જાણે મેઘાણીનો આત્મા ગાંધીજીના છેલ્લા પંદર દિવસનો સતત સાક્ષી રહ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે... જાણે મેઘાણીજીએ ક્યાંક છુપાઈને – અંધારપછેડો ઓઢીને — જોયા કીધું હોય એમ લાગે છે.”

[મહાદેવ દેસાઈ]

[વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, નાટ્યકાર, વિવેચક, કવિ, અનુવાદક અને પત્રકાર યુનીલાલ મડિયા(૧૯૨૨-૧૯૬૮)એ ૪૬ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં અનેક પુસ્તકો આપેલાં. વાર્તાકાર-નવલકથાકાર તરીકેની એ વધુ પ્રતિભાશાળી હતા.]

આ બનાવને તો આજે ત્રીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં હજી પણ જ્યારે જ્યારે એની યાદ તાજી થાય છે ત્યારે ત્યારે આંખમાંથી હર્ષ અને શોકની ગંગા-જમના વહેવા માંડે છે.

એ વેળા હું વિદ્યાર્થી હતો. પેરિસની તબીબી કોલેજમાં ભણતો. સોબો યુનિવર્સિટીની બાજુમાં જ રહેતો. દિવસ આખો ઇસ્પિતાલમાં મુડદાં ને દેડકા ચીરવામાં પસાર થઈ જતો. જેનાંતેનાં પોસ્ટમોર્ટમની મરણોત્તર ક્રિયાઓ કરીકરીને સાંજને સમયે એવો તો કંટાળો આવતો કે હોસ્પિટલ પર જઈને કશું વાંચવાને બદલે લેટિન ક્વાર્ટરમાં લટાર મારવા નીકળી પડતો. કોઈ કોઈ વાર લક્ઝમ્બોર્ગ ગાર્ડનમાં જઈ બેસતો અને ત્યાં રમવા આવેલાં ભૂલકાંઓ તથા એમની ભાડૂતી આયાઓના કૃત્રિમ સ્નેહસંબંધો નિહાળીને મનમાં રમૂજ અનુભવતો. પણ આવી રમૂજનો પણ જ્યારે કંટાળો આવતો ત્યારે વિક્ટર હુગો અને મોપાસાંની આરસપ્રતિમાઓ તરફ તાકી રહેતો. કોણ જાણે કેમ, પણ જીવતા માણસો કરતાં આવાં નિર્જીવ પૂતળાંઓ પ્રત્યે મને વધારે દિલ્લગી હતી. અભ્યાસાર્થે રોજરોજ સંખ્યાબંધ મૃતદેહો પર શસ્ત્રક્રિયા કરીકરીને મારું માનસ એવું તો જડ બની ગયું કે જીવતાજાગતા માણસોમાં પણ મને મડદાં જ દેખાતાં. કોઈ નમણા કિશોરને જોઉં, કે ખૂબસૂરત યુવતીને નિહાળું તોપણ મને તો એમાં માંસમજાજા ને ત્વચાના આવરણ તળે ઢંકાયેલું બિહામણું હાડપિંજર જ નજરે ચડતું. જીવનની એ તરુણાવસ્થામાં આવાં અળખામણાં ને ભયાનક દશ્યો જીરવવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું. હાલતાં-ચાલતાં હાડપિંજરોનાં દર્શન ટાળવા માટે હું ઘણીય વાર નિર્જન સ્થળોએ જ ફરવા જતો. એ માટે આ અલબેલી નગરીના ગીચ રાજમાર્ગો છોડીને માણસોની ઓછી અવરજવરવાળા સીનને કાંઠે કાંઠે ફરવામાં મને બહુ મઝા આવતી...

નાતાલના દિવસો હતા. કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં રજા હતી. ૩૬ એકોલનો આખો લત્તો જાણે કે ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો. ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ માબાપ જોડે કુટુંબમેળો યોજવા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. વિદેશોમાંથી અહીં ભણવા આવેલા કેટલાક તાલેવર વિદ્યાર્થીઓ વળી કેન જેવાં રમણીય સ્થળોએ કે રિવિયેરાંને સાગરતટે પહોંચી ગયા હતા. સહાધ્યાયીઓની ગેરહાજરીને કારણે મારી એકલતા જાણે કે દ્વિગુણિત બની ગઈ હતી. અલબત્ત, પેરિસની નાતાલ નિહાળવા માટે અને નોત્ર દામના

‘માસ’ (પ્રાર્થના)માં હાજર રહેવા માટે દેશવિદેશમાંથી તવંગર ટૂરિસ્ટ લોકો સેંકડોની સંખ્યામાં અહીં ઊતરી પડ્યા હતા. એ લોકોનાં ટોળેટોળાં ખભા પર કેમેરા ને હાથમાં દૂરબીનો ઝુલાવતાં ચૌટેચકલે ઘૂમતાં હતાં પણ એ અપરિચિત ચહેરાઓનું મારે મન કશું જ મૂલ્ય નહોતું. મારી નજરે તો એ પણ હાલતાંચાલતાં હાડપિંજરોથી કશું વધારે મહત્ત્વ ધરાવતાં નહોતાં.

આ દિવસોમાં હું જરા વિચિત્ર મનોદશામાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. આમ આડે દિવસે તો સવારથી સાંજ સુધી શબ્દાલયમાં નિશ્ચેષ્ટ શરીરોની વાઢકાપ કરીકરીને ભયંકર કંટાળો અનુભવતો હતો. અને હવે જ્યારે કોલેજમાં રજા હતી અને મોર્ગરૂમની પેલી કંટાળાજનક કામગીરી બંધ હતી, ત્યારે એ મુડદાંઓની ગેરહાજરીને પરિણામે વિશેષ કંટાળો આવતો હતો. ઇસ્પિતાલમાં જેનાંતેનાં પોસ્ટમોર્ટમ કરવાની યાંત્રિક આદતનો હું એવો તો ગુલામ બની ગયેલો કે હવે એ કામગીરી બંધ પડતાં દિવસોમાં તેમ જ દિમાગમાં એક પ્રકારની શૂન્યતા લાગતી હતી.

આવી શૂન્યમનસ્ક દશામાં હું શાંઝ-એલિઝીના ફૂટપાથ પર ફરતો હતો. ડિસેમ્બરની આખર તારીખ હતી. પેરિસના આ રળિયામણા રાજમાર્ગનાં રંગ, રાગ ને રોશની તો આડે દિવસેય ઉજમાળાં હોય છે, તો નાતાલના દિવસોમાં તો એની વાત જ શી? આ આખાયે વિસ્તારે આજે વરણાગિયા વાઘા પહેર્યા હોય એવું લાગતું હતું. રસ્તાની બંને બાજુએ ઉત્સવપ્રિય લોકોનાં ટોળેટોળાં ફરતાં હતાં. તેમનાં વેશપરિધાન પણ આજે વરણાગિયાં હતાં. શિયાળાની અતિશય ઠંડીને લીધે આજે રાતે બરફ પડશે એવી આગાહી હતી. છતાં વાતાવરણમાં એક પ્રકારનો ઉષ્માભર્યો ઉમંગ અને ઉછરંગ વરતાતો હતો.

આવા મબલખ મનખા વચ્ચેથી પસાર થવા છતાં હું એકલતા અનુભવી રહ્યો હતો. મારી આજુબાજુથી પસાર થનાર અસંખ્ય બેપગાંઓ શું માણસો નહોતાં? એ રાહદારીઓ મનુષ્ય હતાં, છતાં નહોતાં—મારી નજરે નહોતાં. તો પછી મારી દષ્ટિમાં કશો દોષ હતો? એમ જ હશે કદાચ. મારી આંખની કીકીમાં જ કોઈક કાતિલ લેન્સેટ છુપાઈ રહ્યો હતો, જે સામે મળનાર એકેએક માણસનું નિર્દયપણે ડિસેક્શન કરી નાખતો હતો અને નજર સામે કેવળ છૂટાછવાયા અવયવો અને વેરવિખેર અંગોપાંગો જ રજૂ કરતો હતો. હોજરીઓ અને પાંસળીઓ; નાનું આંતરડું ને મોટું આંતરડું; નાનું મગજ ને મોટું મગજ; અન્નનળી ને અંડકોશ. બસ તમે પૂછશો કે હૃદયનું શું? કહેવા દો, કે કવિલોકો જેના ગુણગાન કરતા થાકતા જ નથી એ હૃદય તો અમારે મન રક્તાભિસરણ માટેના પમ્પિંગ મશીનથી કશું જ વિશેષ નથી.

તેથીસ્તો આવાં વરવાં દશ્યોને બદલે—જીવતાંજાગતાં માણસોને બદલે—મને પેલો જડ સાન્તાકલોઝ વધારે સોહામણો લાગતો હતો. એનો બિચારાનો ઉપયોગ તો માલના વેચાણને ઉત્તેજવા માટે જ થતો હતો. કાપડથી માંડીને કેક-બિસ્કિટ સુધીની વસ્તુઓની જાહેરાતમાં સાન્તાકલોઝના પૂર્ણ કદનાં પૂતળાં ઉભાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ ગાભાં ભરેલાં પૂતળાં પણ મને ગમતાં હતાં, છો ને એની એનેટોમી (શરીરરચના) ખોટી હોય! જે જડ દુનિયામાં હું અભ્યાસ કરતો હતો એની સૃષ્ટિ સાથે આ પૂતળાં બહુ સુસંગત લાગતાં હતાં. એ ડોસલાના દીદાર મને એવા તો દિલચસ્પ લાગી ગયા કે દસબાર ડગલાં ચાલીને હું એકાદ પૂતળા સમક્ષ ખાસ્સી વાર સુધી થોભવા લાગ્યો. એ ગમી જવાનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે રૂના પોલ ભરેલા આ પૂતળામાં હૃદય નહોતું. મારી કીકીમાં છુપાયેલાં પેલાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો આ પૂતળાનું અંગછેદન કરી શકે એમ જ નહોતાં. એ બનાવટી માનવ મારી નજર સામે સલામત હતો. હું જાણતો હતો કે એ નખશિખ કૃત્રિમ છે, રમકડાના ઢીંગલા વડે રીઝતાં બાળકોને રીઝવવા ખાતર પરંપરિત લોકવાયકામાંના આ ડોસાને અહીં એક મોટા ઢીંગલા રૂપે જ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, બાળકોને છેતરવાનો જ એ કીમિયો છે, પણ મને એ છલના ગમતી હતી. જીવતા માણસનો એ અધ્યાસ મને મોહક લાગતો હતો. તેથીસ્તો એ પૂતળાના લાલરંગી પોશાક, ધોળી પૂણી જેવી દાઢી અને મૂછ, હસતા ચહેરા પર ટામેટાની જેમ ઊપસેલા ગાલ તથા કૃત્રિમ છતાં મધુરું હાસ્ય વેરતા એ ઓષ્ટદ્વયની વચ્ચેથી ચમકતી શ્વેત દંતપંક્તિ તરફ હું ટગરટગર તાકી રહેતો હતો.

‘લિડો’નું પ્રાંગણ વટાવીને આર્ક દ ત્રાયોમ્ફ તરફ આગળ વધતાં વચ્ચે વળી એક સ્થળે આવા સાન્તાક્લોઝ સમક્ષ હું ખોડંગાઈને ઊભો રહી ગયો.

આગળ જોયેલાં બધાં જ પૂતળાં કરતાં આ પૂતળું વધારે સુંદર લાગતું હતું. એના શરીરમાં કેટલીક યાંત્રિક કરામતો હોવાથી એ રોબોટની જેમ યંત્રવત્ હાથ ચલાવતું હતું. હાથમાંના ઘંટમાંથી ઘંટનાદ સંભળાવતું હતું અને એના ઓઠના હલનચલન જોડે પછવાડે મૂકેલી રેકોર્ડમાંથી ‘મેરી ક્રિસ્મસ’ અને ‘હેપી ન્યૂ યર’ની ઉક્તિઓ સંભળાતી હતી. એની આંખમાં મૂકેલા બે પ્રકાશિત વીજળી-ગોળા મને બહુ ગમી ગયા. કદાચ આટલી બધી કૃત્રિમતાને કારણે જ એ વધારે સોહામણું લાગતું હશે.

હું તો એની આંખમાં ચમકતી બત્તીઓ તરફ અનિમિષ તાકી જ રહ્યો.

સારી વાર પછી જ મને ખબર પડી કે એ આંખમાંની બત્તીઓ તરફ બીજી પણ બે આંખો તાકી રહી છે. મેં એ તરફ જોયું તો એક તરુણી વિસ્ફારિત આંખે પેલી બત્તીઓમાં જાણે કે નજર પરોવી રહી હતી. મારા આશ્ચર્યની અવધિ આવી રહી. આ તરુણીને પણ સાન્તાક્લોઝની કૃત્રિમતા જચી ગઈ કે શું! બીજી જ ક્ષણે મને વિચાર આવ્યો : ‘અરે, વીજળીના આ ટ્યૂકડા બલ્બમાં તે વળી શું જોવાનું છે!... પણ તુરત સમજાયું : ના, ના, એ માત્ર બત્તી નથી, આંખો છે આંખો. નહિતર એ નિર્જીવ આંખો પર ચાર ચાર સજીવ આંખો શાની ચોંટી રહે?’

અમે બંને જાણે કે સમયનું ભાન ભૂલી ગયાં. એકાએક મને થયું કે હું શાના ભણી તાકી રહ્યો છું? દીવા ઝબકાવતી કાચની આંખો તરફ? કે ઝબૂકિયાં વિનાની શાંત તેજે સુહાતી બે સાચી આંખો તરફ? સમજાયું. પેલી બે સાચી આંખો કાચની કીકીઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને એ રીતે અમારી ચારેય આંખોનું પેલી બત્તીની આરસીમાં તારામૈત્રક રચાય છે!

એકીસાથે અને એક જ ક્ષણે અમે બંનેએ સામસામું જોયું. અને એકીસાથે જ બંનેના મોઢામાંથી સંબોધન ઉચ્ચારાઈ ગયું :

‘હલ્લો!... હલ્લો!...’

એ યુવતી ભાગ્યે જ સોળસત્તર વર્ષની હશે. એનામાં અસાધારણ કહી શકાય એવું કશું જ નહોતું. પ્રચલિત અર્થમાં જેને સુંદરતા કહેવાય એવું સૌંદર્ય પણ એનામાં નહોતું. એની મુખમુદ્રા સ્પેનિશ લાગતી હતી, છતાં સ્પેનની ગ્રામકન્યાઓ જેવી એ રૂપાળી નહોતી. એનો બાંધો એકવડો છતાં બહુ સુડોળ નહોતો. વાર્તા-નવલકથાની નાયિકાઓમાં લેખકો જે સૌંદર્યારોપણ કરે છે એમાંનું કશું જ આ યુવતીમાં દેખાતું નહોતું.

અને છતાં મને એમાં કશુંક દેખાયું. શું દેખાયું એ તો આજે વીસ વીસ વર્ષ પછી પણ મને પૂરું સમજાતું નથી. સંભવ છે કે એને મળ્યા પહેલાં બધાં જ મનુષ્યોને હું તબીબી નજરે જ અવલોકતો હતો, એને બદલે માત્ર ‘માનવ’ નજરે જ મેં એને નિહાળી હશે. અને તેથી જ એને જોઈને મારી આંખમાંનાં પેલાં વાઢકાપનાં અદૃષ્ટ શસ્ત્રો આપમેળે જ મ્યાન થઈ ગયાં હશે. એનાં આંતરડાં અને ફેફસાં નિહાળવાને બદલે મેં એને કોઈક અમૂર્તરૂપે જ અવલોકી હશે. એના દેહમાં પેલું મને સતત પજવી રહેલું મડદું દેખાવાને બદલે કોઈક અજરામર, અમૂર્ત અને તેથી જ અતિપવિત્ર દેહમંદિરનાં દર્શન થયાં હશે, નહિતર ક્ષણેકના જ પરિચયમાં અને ‘હલ્લો!’ જેવા ટૂંકા સંબોધનમાં જ હું એની જોડે ચાલી નીકળતે ખરો કે?

અમે ચાલી નીકળ્યાં મંદ ગતિએ, મૂંગાં મૂંગાં, મંજિલ વિના.

રસ્તા ઉપર બરફના થર ઉપર થર જામતા જતા હતા. અમે ટોપ કોટ ઉપર ગળાની આસપાસ મફલરના ચારપાંચ આંટા મારેલા. હાથનાં આંગળાં પર મોજાં ચડાવેલાં, છતાં કાતિલ ઠંડી સામે એ કશું જ રક્ષણ આપતાં

નહોતાં. હજી પણ ઉષ્ણતામાન ઘટશે એવી આગાહી હોવાથી, સૂસવતા વાયરાથી બચવા માટે અમે ‘મેત્રો’ના ભૂગર્ભમાર્ગમાં ઊતરી ગયાં.

સેંટ માઈકલ સ્ટેશન પર ભૂગર્ભ રેલવેમાંથી બહાર નીકળ્યાં ત્યારે દૂર દૂર આછા ઉજાસમાં નોત્ર દામના દેવળનાં શિખરો ધૂંધળાં દેખાતાં હતાં. સીનને કાંઠેથી પસાર થતી વેળા નદીનો શાંત ગંભીર પ્રવાહ એક પ્રકારનો સૌમ્ય રોમાંચ પ્રેરી રહ્યો.

અનાયાસે જ અમારાં ડગ એક બ્રાશરી તરફ વળ્યાં. આવી ઠંડીમાં પણ મારું ગળું સૂકાતું હોવાથી કાઉન્ટર પર જઈને બે ‘બોર્ટો’નો ઓર્ડર આપ્યો. બ્રાશરીમાં અત્યારે કેનકેન નૃત્ય ચાલી રહ્યું હતું. ‘મૂલાં રૂઝ’ની કલબમાંથી ઉદ્ભવેલ આ નૃત્યપ્રકારના લય ઉપર સેંકડો યુગલો અત્યારે નાચી રહ્યાં હતાં.

હું જોઈ શક્યો કે કેનકેનની તરજ ઉપર આ તરુણી ડોલી રહી હતી. ‘આપણે નાચીશું?’ એવો પ્રશ્ન એની આંખમાં વંચાતો હતો. પીણાં અધૂરાં મૂકીને જ અમે ઊભાં થયાં.

ઊભાં થતાં એ જરા અકળામણ અનુભવી રહી. એના હાથમાં એક નાનકડું પડીકું હતું. પૂંઠાના બોક્સમાં બાંધેલા એ પડીકા ઉપર લાલ રંગની ફીત વીંટી હતી. નાતાલની ભેટ માટે એણે ખરીદ કર્યું હશે. પોતાના હાથ છૂટા કરવા માટે આ વસ્તુ ક્યાં મૂકવી એની એ વિમાસણમાં હતી; મેં એની મૂંઝવણનો ઉકેલ લાવી દીધો. મારા ઓવરકોટનાં ગજવાં બહુ મોટાં હતાં. તેથી એ બંડલ લઈને મેં મારા ખિસ્સામાં સેરવી દીધું અને અમે નૃત્યમાં જોડાઈ ગયાં.

કેટલો સમય વીતી ગયો એનો અમને ખ્યાલ નહોતો. પણ નૃત્યખંડમાં એકાએક શુભેચ્છાઓ અને અભિનંદનોના અવાજો ઊઠ્યા ત્યારે જ અમે થંભ્યાં. અને ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે ઘડિયાળમાં બંને કાંટાઓ બાર ઉપર ભેગા થઈ ગયા છે. ચાલુ વર્ષ પૂરું થઈ ગયું છે અને નૂતન વર્ષનો આરંભ થઈ રહ્યો છે.

નૃત્યખંડમાં હર્ષોલ્લાસનું ઘમસાણ મચી ગયું. એકેએક વ્યક્તિએ ‘સુખદ નૂતન વર્ષ’ની શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરવા માંડી.

‘અરે! બાર વાગી પણ ગયા!’ યુવતીએ કહ્યું, ‘હું મોડી થઈશ... મા ચિંતા કરશે...’

મોડા થયાની ગભરામણમાં એ હાંફળીફાંફળી સ્થિતિમાં જ બહાર જવા નીકળી.

એક અપરિચિત યુવતીના સંજોગો જાણ્યા વિના જ એને અત્યાર સુધી રોકી રાખવા બદલ મને પણ એટલો તો ક્ષોભ થયો કે હું એને વિધિસરની ક્ષમાયાચના પૂરતી પણ રોકી ન શક્યો.

મેં નૂતન વર્ષની શુભેચ્છાઓ સાથે છેલ્લું હસ્તધૂનન કરીને એને વિદાય આપી.

અને ઓવરકોટના ગજવામાં હાથ નાખતાં પેલું બંડલ હાથ આવ્યું!

તુરત હું બ્રાશરીની બહાર ધસી ગયો. રસ્તાની બંને દિશાએ દૂર દૂર સુધી હું દોડ્યો. પણ એ પોતે જેમ માને મળવા જવામાં મોડી પડી હતી, તેમ એને મળવામાં હું પણ મોડો જ પડ્યો હતો. સંભવ છે કે મારે એકાદ ડગલા જેટલો જ ફેર પડ્યો હોય અને એ ટેકસીમાં બેસી ગઈ હોય, અથવા તો ‘મેત્રો’માં ઊતરી ગઈ હોય.

સીનના નિર્જન કાંઠા ઉપર હું ક્યાંય સુધી રાહ જોતો ઊભો રહ્યો. હમણાં એને આ બંડલ યાદ આવશે અને એ લેવા પાછી આવી પહોંચશે, એવી પ્રતીક્ષા કરતો હું ઊભો રહ્યો. સવાર સુધી ઊભો રહ્યો, પણ સીનનાં વહી ગયેલાં નીરની જેમ એ પાછી આવી જ નહીં.

આખરે મેં પેલું બંડલ ખોલી જોયું તો એમાંથી બે નાનકડાં રમકડાં નીકળી પડ્યાં. અરેરે! બિચારીએ પોતાનાં નાનાં ભાઈભાંડુઓ માટે આ રમકડાંની ભેટ ખરીદી હશે. કદાચ એ કોઈ બ્રાશરીમાં કે રેસ્તોરાંમાં વેઈટ્રેસ તરીકે

કામ કરતી હશે અને આજે જે પગાર મળ્યો હશે એમાંથી આ ભેટસોગાદ ખરીદી હશે. કેટલા ઉમળકાથી એ આ મામૂલી વસ્તુઓ પણ ઘરે લઈ જવા માગતી હશે! હવે એ પોતાનાં ભાંડુઓને શી રીતે ફોસલાવશે? પોતાની માતાને શો જવાબ આપશે?

અરે હું પણ કેવો મૂરખ કે એનું નામઠામ જાણવાની પણ ખેવના ન કરી! ઘણે સમયે મને જે માનવમૂર્તિનાં દર્શન થયાં એ આમ હાથતાળી આપીને જ ચાલી ગઈ!

કદાચ એને આ જ બ્રાશરીમાં આવવાનું સૂઝે એવા ખ્યાલથી પેલું બંડલ મેં બ્રાશરીના માલિકને આપી રાખ્યું. એણે એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ સુધી રાહ જોઈ પણ એ રમકડાં લેવા કોઈ આવ્યું જ નહિ.

અરે રે, આ તે કેવું શાપિત મિલન કે સુખને બદલે દુઃખ સરજી ગયું! કદાચ કોઈક ભોજનાલયમાં એનો ભેટો થઈ જાય એવી આશાએ શહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય બધાં જ રેસ્તોરાંમાં હું આ રમકડાં લઈને ઘૂમી વળ્યો, પણ વ્યર્થ.

સીનને કાંઠે જે સ્થળેથી અમે જૂદાં પડ્યાં હતાં, ત્યાં પણ દિવસો સુધી બેસીને મેં એની પ્રતીક્ષા કરી જોઈ, પણ એય વ્યર્થ.

અને છતાં તમે માનશો, આ મિલન અને આ પ્રતીક્ષા છેક વ્યર્થ નથી ગયાં. એ મિલનને પરિણામે હું મુડદામાં માણસનાં દર્શન કરતાં શીખ્યો. મારી આંખમાં લપાઈને બેઠેલો પેલો લેન્સેટ દૂર થઈ ગયો. અને એને સ્થાને એક પ્રેમતત્ત્વ વિલસી રહ્યું. તબીબી સર્જન તરીકેની મારી બે દાયકાની પ્રેક્ટિસ દરમિયાન મેં જ્યારે જ્યારે વાઢકાપ માટે હાથમાં શસ્ત્ર લીધું છે ત્યારે ત્યારે મને એની યાદ તાજી થઈ છે.

અને આજે વીસ વર્ષ પછી પણ મેં એની પ્રતીક્ષા છેક જ છોડી દીધી છે એમ કહી ન શકું. આજે મારા ક્લિનિકમાં મેજ ઉપર કેસ-હિસ્ટ્રીનાં કાગળિયાં દબાવી રાખવા માટે પેલા રમકડાંનો ‘પેપરવેઈટ’ તરીકે ઉપયોગ કરું છું. કદાચને એ પ્રૌઢ માતા તરીકે અથવા વયોવૃદ્ધ દાદીમા તરીકે કોઈક દિવસ પણ અહીં આવી ચડે અને આ રમકડાં મારફત મને ઓળખી કાઢે!

પણ અફસોસ. આ તો મારી બાલસુલભ મુગ્ધ માન્યતા જ હશે. વીસ વર્ષ પહેલાંની એ મધરાતે સીનનાં જળ મહાસાગરમાં જઈને એકાકાર થઈ ગયાં, એમ એ પણ ક્યારની માનવમહેરામણમાં મળી ગઈ હશે.

માનવમહેરામણમાં મળી ગઈ હશે? કે મરી ગઈ હશે?

ન જાને!*

.....

*નોંધ : ન્યૂ યૉર્કમાં પી.ઈ.એન. ઇન્ટરનેશનલ તરફથી યોજાયેલી એક પાર્ટીમાં કેટલાક લેખકો જોડે પરિચય થયેલો. પાર્ટી પૂરી થયા પછી ચારપાંચ લેખકમિત્રો મને એક વિવેચકને ઘેર જમવા લઈ ગયેલા. ત્યાં મધરાત સુધી સહુ પોતપોતાના સ્વાનુભવના કિસ્સાઓ સંભળાવતા હતા. એમાં પ્રોફેસર એડવર્ડ ડેવિસને પોતાના નાનપણમાં બનેલો જે કિસ્સો કહેલો એને કેન્દ્રમાં રાખીને આ વાર્તા રચી કાઢી છે. એમણે આ કિસ્સો અમેરિકન વાર્તાલેખિકા યુડોરા વેલ્ટીને પણ કહ્યો છે, અને શ્રીમતી વેલ્ટીએ પણ આ ઉપરથી વાર્તા રચવાનું વિચાર્યું છે. હજી સુધી તો એમણે એ વાર્તા લખી નથી. પણ ભવિષ્યમાં તેઓ લખે અને કોઈ ગુજરાતી વાચકની નજરે એ કૃતિ અથવા એનો અનુવાદ ચડે તો મારી વાર્તા એમાંથી તફાંચી કરેલી છે એવું કોઈ ન માને એટલી વિનંતી છે.

મૂળ ઘટના લંડનમાં બનેલી; મેં અહીં ફ્રાન્સના વાતાવરણમાં મૂકી છે. –લેખક

(ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓ, સંપા. અમિતાભ મડિયા, ૨૦૦૧-માંથી)

[ગાંધીયુગના એક ઉત્તમ કવિ સુન્દરમ્ - ત્રિભુવનદાસ લુહાર(૧૯૦૮-૧૯૯૧) - એવા જ નોંધપાત્ર વાર્તાકાર અને વિવેચક. કાવ્યમંગલા આદિ કાવ્યસંગ્રહો અને ખોલકી અને નાગરિકા જેવા વાર્તાસંગ્રહો ઉપરાંત અર્વાચીન કવિતા એમનો કાવ્ય-ઇતિહાસનો ઉત્તમ વિવેચનગ્રંથ છે.

[ત્રિમૂર્તિ નામનાં એમનાં ૩ સોનેટ કાવ્યો પૈકી ગાંધીજી વિશેનું ત્રીજું સોનેટ અહીં રજૂ કર્યું છે - પહેલાં બે અનુક્રમે બુદ્ધ અને ઈસુ વિશે છે.]

ગાંધી

પટે પૃથ્વીકેરે ઉદય યુગ પામ્યો બળતણો,
ભર્યાં વિદ્યુત, વાયુ, સ્થળ, જળ મુઠીમાં જગજને,
શિકારો ખેલ્યાં ત્યાં મદભર જનો નિર્બળતણા,
રચ્યાં ત્યાં ઊંચેરાં જનરુધિરરંગ્યાં ભવન કેં.

ધરા ત્રાસી, છાઈ મલિન દુઃખછાયા જગ પરે,
બન્યાં ગાંધી રૂપે પ્રગટ ધરતીનાં રુદન સૌ,
વહેતી એ ધારા ખડકરણના કાતિલ પથે,
પ્રગલ્ભા અંતે થૈ, ગહન સરલા વાય પ્રગટી :

હણો ના પાપીને, દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
લડો પાપો સામે વિમળ દિલના ગુપ્ત બળથી,
પ્રભુ સાક્ષી ધારી હૃદયભવને, શાંત મનડે
પ્રતિદ્વેષીકેરું હિત ચહી લડો; પાપ મટશે.

પ્રભો, તેં બી વાવ્યાં જગપ્રણયનાં ભૂમિઉદરે,
ફળ્યાં આજે વૃક્ષો, મરણપથ શું પાપ પળતું!

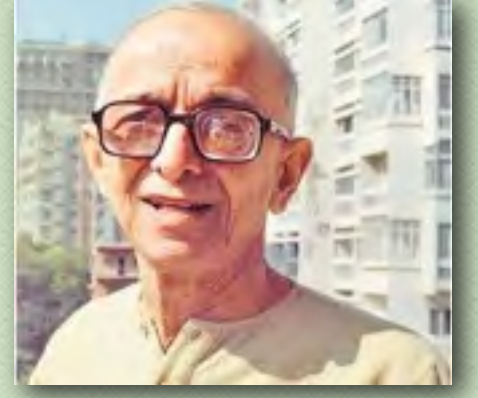

ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમી (અમેરિકા)નાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં એક ઉત્તમ પ્રણાલિકા સ્થાપવામાં આવેલી, દર વર્ષે ભારતથી એકાદ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકારને નિમંત્રણ આપીને બોલાવવા અને સમગ્ર અમેરિકામાં એમના કાર્યક્રમો ગોઠવવા. ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી આ તંદુરસ્ત પ્રણાલિકા ચાલુ રહી. એકેડેમીના સૌથી પહેલા મહેમાન મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’, બીજે વર્ષે હરીન્દ્ર દવે, પછીના વર્ષે નિરંજન ભગત અને ૧૯૮૬માં ઉમાશંકર જોશી. ઉમાશંકરમાં સ્નેહ સૌહાર્દ અને વાત્સલ્યનો ભરપૂર લહાવો માણ્યો. પણ કવિના તેજ મિજાજ, બલ્કે પુણ્યપ્રકોપનો લાભ પણ મળ્યો. કવિ આવે તે પહેલાં જ એમના મિજાજનો અનુભવ મળ્યો. આવનાર નિમંત્રિતો માટે એકેડેમીએ એક contract તૈયાર કરેલો. તેમાં એકેડેમીની આદરણીય સાહિત્યકારો માટે શું જવાબદારી હશે – ભારતથી અમેરિકાની ઓર ટિકિટ, પુરસ્કાર, જ્યાં જ્યાં એકેડેમીના – સાહિત્યના ચાહકો હોય તે તે નગરોમાં તેમને ત્યાં રહેવા-ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા વગેરે. સોમથી ગુરુ મહેમાન તદ્દન મુક્ત. શુક-શનિ-રવિ કાર્યક્રમોની પ્રસ્તુતિ એ સાહિત્યકારની જવાબદારી. આ કોન્ટ્રેક્ટ પર દર્શક-હરીન્દ્ર-નિરંજન સૌએ સહી કરેલી, કાંઈ પણ સંકોચ વિના. સંસ્થા માટે આવી સ્પષ્ટતાની જરૂર પણ ગણાય. પરંતુ ઉમાશંકરનો પિત્તો ગયો તતડાવીને એમણે એકેડેમીનાં તત્કાલીન પ્રમુખ પન્ના નાયકને પત્ર લખ્યો કે એકેડેમી મને ખરીદી લેવા માગે છે? હું નહીં આવું! માંડ માંડ કવિને સમજાવ્યા, મનાવ્યા, માન્યા.

ત્યાં બીજી ઉપાધિ. ઉમાશંકરની જોડે એમની દીકરી સ્વાતિ આવવાની હતી. આ બન્નેની Air Indiaની ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ મોકલી આપી. તે વર્ષોમાં નરેન્દ્ર લાખાણી ભારતથી રેડીમેડ શર્ટ આયાત કરવાનો બિઝનેસ કરતા હતા. આ માલસામાન લાવવાના બદલામાં ઓર ઈન્ડિયા એમને ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટો આપતી. તે બે ટિકિટ એમણે ઉદારતાથી એકેડેમીને આપેલી. ઉમાશંકર કહે કે એકેડેમીના ખર્ચે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ન જ આવું. મણિભાઈ જોષીએ ઘણુંયે સમજાવ્યા કે એકેડેમીને કાંઈ ખર્ચ થતો નથી. પણ કવિ ન જ માન્યા અને કોચમાં જ આવ્યા. ઉમાશંકરના

અમેરિકાપ્રવાસની ટૂંકી નોંધ બહેન સ્વાતિએ કવિના મરણોત્તર સંપાદન ‘યાત્રી’માં પ્રકટ કરી છે. કવિ પાસેથી વિગતવાર પ્રવાસવર્ણન મળ્યું હોય તો આપણે ધન્ય થયા હોત. પણ આ ટૂંકી નોંધમાં પણ કવિનાં સ્નેહ અને સૌહાર્દના દર્શન થાય છે. એમાંથી એક પરિચ્છેદનું અવતરણ :

‘હા-ના કરતાં છેવટે ૧૯૮૬ના એપ્રિલની ૧૬મીએ વહેલી સવારે મુંબઈ-સહાર વિમાનમથકથી એર ઇન્ડિયામાં બેઠો. ઉત્તર અમેરિકાની ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડેમીની સ્થાપનામાં જેમનો મોટો ફાળો તે શ્રી મણિભાઈ જોશીને ના પાડતાં હિંમત ન ચાલે. અકાદમીના પ્રમુખ, એક વારના અધ્યાપક (‘વત્સલનાં નયનો’ ઉપરનું ટૂંકું પણ પાણીદાર વિવેચન તો પછી જોયું) મધુરકંઠ મધુસૂદન કાપડિયા, એમની પહેલાંનાં પ્રમુખ બહેન પન્ના નાયક, અત્યારના ઉપપ્રમુખ પ્રમોદાબહેન મ. જોશી, વૉશિંગ્ટનમાં રહેતા સાહિત્ય અને સામાજિક પ્રશ્નોની સૂક્ષ્મ સૂઝવાળા મિત્ર નટવર ગાંધી – આદિનું આકર્ષણ. પછી તો કેટલા બધા નવા મિત્રો થયા...’ (‘યાત્રી’, પૃ. ૩૭૨)

ઉમાશંકરના વાર્તાલાપો પ્રસન્ન, મધુર અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ હોય જ. એમની સાથેના અંગત સંવાદો પણ એવા જ મીઠા અને મધુર અને દષ્ટિસંપન્ન હતા. પણ મેં મૂરખે એની કોઈ નોંધ રાખી નહીં અને મારી સ્મૃતિ એવી બળવાન નથી કે એ અંગત સંવાદોને સર્જી શકું. છતાં એક સંસ્મરણ સ્પષ્ટ છે અને એ કવિનો ભારતીય વિદ્યાભવનના ઉપક્રમે અંગ્રેજીમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પરનો વાર્તાલાપ. કવિ એ વાર્તાલાપ પૂર્વે અમારે ત્યાં હતા અને અમે એમને ન્યૂ યૉર્ક લઈ જવાના હતા અને વાર્તાલાપ પછી ત્યાંથી છૂટા પડવાના હતા. આ પહેલાંના થોડા દિવસો રકઝકમાં ગયેલા. કવિનો વાર્તાલાપ ડેટ્રોઈટમાં અબુલ મેઘાણીને ત્યાં યોજાયેલો. કવિએ કોઈ કારણસર એ તારીખ બદલવાનું નક્કી કર્યું. મેં કહ્યું કે એક વાર જાહેરાત થઈ ગયા પછી તારીખ બદલાય નહીં. નકશાઓ જોઈને કવિએ પ્રતિપાદન પણ કર્યું કે એમ કરવાથી થોડુંક અંતર પણ બચે. મેં કહ્યું કે કવિ અમેરિકાની ભૂગોળનું તમારું જ્ઞાન અમારા કરતાં વધારે હશે અને હજી કવિ ગુસ્સે થાય તે પહેલાં ઉમેર્યું કે વિઝિટ યુએસએની ટિકિટનાં અનેક નિયંત્રણો હોય છે એટલે પણ કાર્યક્રમ બદલવો શક્ય નથી. કવિ કહે કે અબુલ તો મારા દીકરા જેવો છે. એને કહેવામાં કંઈ વાંધો નહીં. મેં કહ્યું કે હું ફોન નહીં કરું. આ અબુલનો ફોન નંબર. તમે એને ફોન કરી શકો છો. તમે મુખત્યાર છો. કવિને ગમ્યું નહીં. ધૂંધવાતા રહ્યા.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પરનો વાર્તાલાપ અદ્ભુત હતો. કવિના વક્તવ્યથી કે કવિવાણીથી શેનાથી વધારે પ્રભાવિત થવું? કવિનું અંગ્રેજી કોઈ બ્રિટિશ કે અમેરિકન સાહિત્યકારને પણ શરમાવે તેવું પ્રવાહી અને અસ્ખલિત. ઈશાવાસ્યના શ્લોકો ૧૨-૧૩-૧૪ના ‘અસંભૂતિ’ અને ‘સંભૂતિ’ એ શબ્દોએ શંકરાચાર્યથી વિનોબા સુધીના

વિદ્વાનોને મૂંઝવ્યા છે. ઉમાશંકર અત્યંત મૌલિક અર્થદર્શન લઈને આવે છે અને ૯-૧૦-૧૧ અને ૧૨-૧૩-૧૪ના ત્રિકોની સંવાદિતા સ્થાપિત કરે છે. કવિના શબ્દોમાં :

જો ‘અવિદ્યા’ અને ‘અસંભૂતિ’ અંધ તમસમાં લઈ જાય છે, તો ‘વિદ્યા’ અને ‘સંભૂતિ’ એથી પણ અદકેરા અંધ તમસ ભણી દોરી જાય છે. ન તો એકલી ‘વિદ્યા’ કે ન તો એકલી ‘અવિદ્યા’ની મદદથી, ન તો કેવળ ‘સંભૂતિ’ કે ન તો કેવળ ‘અસંભૂતિ’ની સહાયથી પરમ તત્ત્વની સમજણ મળી શકે. જે સાધક, જે ઉપાસક એકસાથે વિદ્યા તેમજ અવિદ્યા દ્વારા, સંભૂતિ તેમજ અસંભૂતિ દ્વારા, પરમતત્ત્વને ગ્રહણ કરવા મથે છે, તે અવિદ્યાની મદદથી – અસંભૂતિની મદદથી મૃત્યુને તરી જઈને વિદ્યાની સહાયથી – સંભૂતિની સહાયથી અમૃતનું પ્રાપ્ત કરે છે. ‘ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ’, પૃ. ૩૩. ઈશાવાસ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યના પરાગથી ઝઘડો શમી ગયો. છૂટા પડતી વખતે કવિ જે યજમાનની ગાડીમાં બેઠા’તા ત્યાં મને બોલાવીને કહે, હું ઠરાવેલી તારીખે અબુલને ત્યાં જઈશ. મેં કહ્યું, તમે અમને ઘણી મૂંઝવણમાંથી ઉગારી લીધા. કવિએ હસીને ઉમેર્યું, તમારી મૂંઝવણોમાં વધારો કરવા તો હું નથી જ આવ્યો.

ઉમાશંકર નિત્યયુવા. આ ઉંમરે પણ શું એમની સ્ફૂર્તિ. થાકે જ નહિ! સોમથી ગુરુ કંઈ શાંતિથી બેસી ન રહે. વાંચેવિચારે તો ખરા જ પણ અમેરિકા આવનારા સાહિત્યકારોમાં જો કોઈએ અમેરિકન સાહિત્યિકો અને અધ્યાપકોને મળવામાં સૌથી વિશેષ રસ દાખવ્યો હોય તો તે ઉમાશંકરે. ન્યૂ યૉર્કમાં સાહિત્યકારોને મળ્યા. બુકસ્ટોરોને જોયા. બોસ્ટન ગયા ત્યાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સૌને મળ્યા. ઓસ્ટિન, ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીમાં ભરત ભટ્ટ અધ્યાપક હતા અને તેમના સૌજન્યથી ત્યાં ઉમાશંકરે વાર્તાલાપ આપ્યો. લૉસ એન્જલસમાં વિક્રમ કામદાર તો અમારું થાણું. વિક્રમભાઈ અને અંજનાબહેન ઉત્તમ ડૉક્ટરો છે, ઊંચી સાહિત્યિક અભિરુચિ અને રસવૃત્તિ ધરાવે છે. વિક્રમભાઈના સૌજન્યથી યુ.સી.એલ.એ. (યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા – લૉસ એન્જલસ)માં અધ્યાપકોનું મિલન અને વાર્તાલાપ યોજાયાં. ગ્રાન્ડ કેન્યન જોઈને કવિ સાંજે મોડા યજમાનને ત્યાં આવેલા. છતાં વાર્તાલાપ તો એ જ તાજગીથી આપ્યો. ફોર્ટ વર્થ-ડેલાસ, ટેક્સાસમાં કવિ ઘનશ્યામ ઠક્કર. ત્યાં પણ આગલી રાતે મોડે સુધી વાર્તાલાપ-મિલન ચાલ્યાં. બીજે દિવસે સવારે કવિ સહેજ મોડા ઊઠ્યા. ઘનશ્યામભાઈ તો ચા-પાણી ગરમ નાસ્તો વગેરે સાથે તૈયાર. ઉમાશંકર કહે પહેલાં તમારી કવિતા બતાવો પછી ચાપાણી. ઘનશ્યામભાઈ કહે કે બધું ઠરી જશે. કવિ કહે ભલે ઠરી જતું, પહેલાં કવિતા. કાવ્યો વાંચીને કહે કે આને વ્યવસ્થિત ગોઠવી આપો તો હું પ્રસ્તાવના લખી આપીશ. અને ઘનશ્યામ ઠક્કરનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ભૂરી શાહીના કૂવાકાંઠે’ ઉમાશંકરની ઉત્તમ પ્રસ્તાવના સાથે પ્રકટ થયો.

કવિના નિત્યયૌવનનું એક સંસ્મરણ સ્મૃતિપટે સચવાઈ રહ્યું છે. ઉમાશંકરની મોટી દીકરી નંદિની અમેરિકા આવી ત્યારે ગ્રાન્ડ કેન્યનમાં મ્યુલ રાઈડ લઈને ઠેઠ નીચે ખીણમાં કોલોરાડો નદી સુધી ગયેલી. ઉમાશંકર મને પૂછે કે મ્યુલ રાઈડ લઈને નીચે જઈ શકાય?

મેં કહ્યું કે જઈ તો શકાય, પણ પછી પાછા ન આવી શકાય! કવિનું મુક્ત ખડખડાટ હાસ્ય હજી મારા કાનમાં ગુંજે છે.

ઉમાશંકરભાઈ સાથેનો, બલકે કવિ ઉમાશંકર સાથેનો એક મીઠો ઝઘડો અહીં નોંધી લઉં – ભવિષ્યની ‘સમગ્ર કવિતા’ની નવી આવૃત્તિ માટે. ઉમાશંકર સદૈવ જાગૃત – કાવ્યો, લેખો, પુસ્તકકારે પ્રકટ થાય ત્યારે બધું જ નવેસરથી જોઈ જાય. સુધારે, પાઠાંતરો બદલે વગેરે. ‘સમગ્ર કવિતા’માં ‘આશંકા’ ફરીથી છાપતી વખતે કાવ્યના અંતે થોડીક પંક્તિઓ ઉમેરી છે. ‘પ્રાચીના’માં બ્રહ્મદત્ત ‘શ્રદ્ધા સર્વે રહી મારી, આશંકા સાથ જૈશ હું’ એ શબ્દો બોલે છે પછી માત્ર Stage direction છે : (આશંકા નાચી ઊઠે છે) અને ઋષિનાં આશીર્વાચન સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે. આ ‘સુધારેલા’ પાઠાંતરમાં થોડીક પંક્તિઓ ઉમેરી છે. બ્રહ્મદત્ત તો આશંકા શબ્દ શંકાના અર્થમાં જ પ્રયોજે છે પણ ‘આશંકા’ એ જ આ ઋષિકન્યાનું નામ પણ છે એનું સ્પષ્ટીકરણ ત્રણ ત્રણ વાર કર્યું છે. મારે કવિની સાથે ખાસ્સી ચર્ચા-ચર્ચા થયેલી. મેં કહેલું કે મૂળનો જ પાઠ સારો છે. મૂળના અંતમાં જે ચમત્કાર છે તે સ્પષ્ટીકરણ કરવાથી ફિસ્સું પડી જાય છે. કવિની દલીલ એવી હતી કે આશંકા વ્યક્તિનામ છે એ મૂળમાં સ્પષ્ટ નથી થતું માટે એમણે વધારાની પંક્તિઓ ઉમેરી છે. મેં કહ્યું કે કવિતા અણસમજીને સમજાય એટલા માટે ઓછી લખાય છે? કવિએ ડોલરરાય માંકડનો હવાલો આપ્યો. મેં તોયે મારો કક્કો ચાલુ રાખ્યો. મેં કહ્યું, ‘ડોલરરાય મોટા વિદ્વાન તે સાચું, પણ આ વિગતમાં તો ડોલરરાય ખોટા છે, ને તમે પણ ખોટા છો.’ અવિનય અને અવિવેકની આ પરાકાષ્ટા હતી.

કવિ ગુસ્સે થઈને કહે, ‘સાચા હોવાનો ઇજારો તમને એકલાને ઈશ્વરે આપ્યો લાગે છે.’ મેં છેલ્લી દલીલ કરી. ‘શકુન્તલ’માં કાલિદાસનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્તમ શ્લેષ છે – ‘શકુન્તલાવણ્યમ્ પ્રેક્ષસ્વ’ અને ‘શકુન્તલા વર્ણમ્ પ્રેક્ષસ્વ’ અને સર્વદમન જેમ છેતરાઈ જાય છે તેમ ‘આશંકા’નો આ ગુજરાતી કવિતાના ઉત્તમ શ્લેષનો નમૂનો છે. મેં ઉમેર્યું કે આ શ્લેષની વધારાની વિશેષતા તો એ કે સંસ્કૃતમાં તો સભંગ શ્લેષ છે, જ્યારે આમાં તો કોઈ શબ્દની ભાંગતોડ નથી. પછી પાછું એનું પિષ્ટપેષણ કરવાથી મૂળ ચમત્કૃતિ ઓછી થાય. મેં તો કવિની જ ‘મહાપ્રસ્થાન’ની પંક્તિઓ ટાંકી : ‘ભારાની એક ગાંઠ પરે બીજી વાળો, પહેલી ત્યાં શિથિલ થવાની તે થવાની જ.’ કવિ અમારા લાંબા વિવિગ્નમમાં એક છેડેથી બીજે છેડે આંટા મારતા જાય અને એમની મુખમુદ્રામાં જુદા જુદા ભાવોની અભિવ્યક્ત થતી જાય. થોડીક ક્ષણો થંભીને, વિચારીને કવિ કહે, ‘મધુસૂદન, તમારી વાત વિચારવા જેવી લાગે છે.’ વળી થોડીક ક્ષણો પછી કહે, ‘ના, તમારી વાત સાચી છે, મૂળ પાઠ જ વધારે સારો છે.’ આશુતોષ ઉમાશંકરની સ્મૃતિની આ મહામૂલી મૂડી છે.

(જાન્યુઆરી ૨૦૧૧)

[મારી છાજલીએથી અને બીજા વિવેચનલેખો, ૨૦૧૫-માંથી]

there is nothing
more painful than
grieving someone
who's still living

- rupi kaur

i am the product of all the ancestors getting together
and deciding these stories need to be told

- rupi kaur

you split the world
into pieces and
called them countries
declared ownership on
what never belonged to you
and left the rest with nothing

- rupi kaur

yesterday
the rain tried to imitate my
hands by running down your
body i ripped the sky apart for
allowing it

- *jealousy*

કા વ્ય

સપૂત – કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

‘આવવું ન આશ્રમે – મળે નહિ સ્વતંત્રતા!
જંપવું નથી લગીર – જો નહિ સ્વતંત્રતા!
સ્નેહ, સૌખ્ય સૌ હરામ – ના મળે સ્વતંત્રતા!
જીવવું મર્યા સમાન – ના યદિ સ્વતંત્રતા!

મોખરે ધપે હસી હસી જવાન ડોસલો!
સર્વ સાથ, કોઈ ના – બધું સમાન : એકલો!
રાષ્ટ્રદેવ! રાષ્ટ્રપ્રાણની પીછે સહુ ધસ્યા!
એક એ અનંતમાંથી સિંધુ સાત ઊમટ્યા!

પુત્ર-દાર!
જન્મમૃત્યુના જુહાર!
જંપવું ન, જાલીમોય જંપશે ન, સૌ ખુવાર!
મૃત્યુ કે સ્વતંત્રતા : લખી ન આ લલાટ હાર!’

પગો પડે!
સુવર્ણ માટીમાં મઢે!
અસંખ્ય ઊમટી પ્રજા પુનિત પાદમાં પડે!
જન્મના ગુલામને સ્વતંત્ર જન્મ સાંપડે!

આકરા પુકારી કોલ, વીરલા રણે ચડ્યા!
ખેતરો ખૂંદાં અને ભમ્યા અનેક ગામડાં!
મહી વટ્યા, ઝૂલ્યા સપૂત માત-અંક-નર્મદા!
ઝૂંપડે જઈ વસ્યા, પ્રજાઅવાજ પામવા!

જીવશે ન – જીવવા દઈ સપૂત – જાલીમો!
મારશેય, મુક્તિમહેલ તો ચણાય રાખનો!

૨૯-૪-૧૯૩૦

[કોડિયાં, ૧૯૩૪-માંથી]

બનારસ એરપોર્ટ અથવા સ્ટેશન જ્યાં પણ ઊતરો ત્યાંથી ઘાટ પર આવવા માટે તમારે ‘ગૌદલિયા ચૌરાયા’ આવવું પડે. અત્યંત ભીડભાડવાળા આ ચાર રસ્તાથી સીધી વાટ પકડો એટલે ઘાટ પર જઈને ઊભા રહો. ને જમણી બાજુ ‘મદનપુરા’ વિસ્તાર. આખો વિસ્તાર મુસ્લિમ ઇલાકો. મદનપુરા વિસ્તાર શરૂ થાય એટલે ચિકન ને મટનની દુકાનો બિલકુલ રસ્તા પર જ. લટકતાં મરઘાં ને બકરાં જોઈને ચીતરી ચડે, ગુસ્સો પણ આવે. પહેલા બે પ્રવાસમાં તો થયેલું કે કાશી જેવી નગરીમાં આ કેવી રીતે શક્ય બને? એક તરફ હિંદુ સંસ્કૃતિનો ગઢ ગણાતું આ શહેર ઘાટથી થોડેક જ દૂર આવી પ્રવૃત્તિને કેવી રીતે ચલાવી લે? અમદાવાદમાં નાનપણથી હિંદુ-મુસ્લિમોનાં સંઘર્ષ ને તોફાનો મગજમાં ભરેલાં હોવાથી આવા વિચારો જરા ઊછળીને મગજ પર હાવી થાય.

મારી શરૂઆતની ત્રણેક મુલાકાત દરમિયાન હું એ વિસ્તારમાં જવાનું ટાળતો. પણ ત્યાંથી પસાર થવાનું તો બન્યા કરતું. સાડીઓની દુકાનો ને ફેક્ટરીઓનાં બોર્ડ વાંચીને ગલીમાં ઘૂસી જવાની ઇચ્છા થતી, પણ અંદર જવાનું ટાળેલું.

રોજ સાંજે ગંગા-આરતીમાં જવાના કમને કારણે આરતી સાથે જોડાયેલા તમામ લોકો મિત્રો બની ગયેલા. એમાંનો એક હતો ‘હનુમાન’. એ હંમેશાં આરતી શરૂ થયા પછી ભારેખમ આરતી બંને હાથમાં લઈને આરતી કરનારા પંડિતોને હાથમાં આપવા જતો. બંને હાથમાં પકડેલી ભારે આરતી ને એમાંથી નીકળતા કપૂરના ધુમાડા જોઈને સહુનું ધ્યાન એની તરફ આકર્ષાતું. છ ફૂટની હાઈટ ને પાતળા બાંધાનો હનુમાન જાણે આરતીમાં છવાઈ જતો. આરતી આપ્યા પછી એનું કામ આરતી જોવા આવેલા પરદેશી પ્રવાસીઓને સાચવવાનું રહેતું. એ લોકોને બેસવાની વ્યવસ્થાથી લઈને આરતી વિશેષની સમજણ આપવાનું કામ હનુમાન કરતો. નિયમિત મારી હાજરીના કારણે મારો મિત્ર થઈ ગયેલો. આરતી સંપન્ન થયા પછી બધું અંદર ઓરડામાં જમા કરાવવાની જવાબદારી પણ એની જ હતી. આરતી બાદ અમે ઘણી વાર ચાની ચૂસકી મારી છૂટા પડતા.

એક બપોરે હું ગલીઓમાં ફોટોગ્રાફી કરતો કરતો મુખ્ય રસ્તા પર નીકળ્યો ત્યારે ખબર પડી કે હું મદનપુરા વિસ્તારમાં છું. ઈંદનો દિવસ હતો એની મને જાણ ન હતી. રસ્તા પર ઠેર ઠેર મુસ્લિમ ભાઈઓ લારી પર ચાની ચૂસકી મારી રહ્યા હતા. મટનની દુકાનો પર પણ ભીડ હતી. અચાનક પાછળથી કોઈકે ખભે હાથ મૂક્યો ‘ઈંદ મુબારક વિવેકભાઈ’. હું અવાક થઈ ગયો. એ હનુમાન હતો. સફેદ પડાણી ને માથે સફેદ ટોપી સાથે એ મને ભેટ્યો. મારા ગાલ પર હાથ ફેરવ્યો. ‘મેરે ઘર ચલોગે ન? આજ ઈંદ હૈ, બિરયાની ખિલાતા હૂં.’ હું કંઈ બોલું એ પહેલાં એણે મારો હાથ પકડ્યો ને ગલીની અંદર મને લઈ જવા લાગ્યો. એ મારા હાવભાવ કળી ગયેલો. એટલે એણે જ કહ્યું, ‘વિવેકભાઈ, મેરા નામ અનવર હૈ. હમ લોગ બુનકર હૈં ઓર સાડી બનાતે હૈં. મેરે બાપદાદા કે ઝમાને સે યે બિઝનેસ સેટ હૈ.’ હું સાંભળી રહેલો. થોડા ડર સાથે એનો

હાથ પકડીને ચાલી રહેલો. આખરે એક સાવ સાંકડી ગલીમાં એક બારણું ખોલ્યું ને બૂમ પાડી, ‘અમ્મીજાન, દેખો મેરા દોસ્ત આયા હૈ ગુજરાતવાલા.’ ખાસ લાલ ટ્રેસમાં સજ્જ એક સાઠેક વર્ષની અમ્મીજાને હસીને કહ્યું, ‘આ જાઓ બેટા... યહાં બૈઠો.’ મેં નમસ્કાર કર્યા ને નાનકડા સોફામાં બેઠો. પાછળ એક દરવાજો હતો. એ ખોલતાં જ મારી આંખો પહોળી થઈ ગઈ. એક મોટા ચોકમાં ચાર-પાંચ જણા સાડીઓ બનાવી રહ્યા હતા. ‘હમ પ્યોર બનારસી સાડી બનાતે હૈં વિવેકભાઈ, ઔર દુનિયાભર મેં ભેજતે હૈં.’ હનુમાને માહિતી આપી. બનારસી સાડી કેવી રીતે બને, એની આખી પ્રક્રિયા મને હનુમાને બતાવી. મેં ફોટા પાડવાનું શરૂ કર્યું. મનમાં ઘણા સમયથી ઉત્સુકતા હતી તે – પ્રખ્યાત બનારસી સાડી બનાવવાની આખી પ્રક્રિયા આટલી સરળતાથી જોવા ને ‘ક્લિક’ કરવા મળશે એ ક્યારેય વિચાર્યું ન હતું. ફોટોગ્રાફી કરતી વખતે આવા સુખદ અકસ્માતો થાય ત્યારે ‘મન મોર બની થનગનાટ કરે.’ આખું સાડીફળિયું જોયા પછી પાછા આવ્યા ત્યારે આસનિયાં પથરાઈ ગયેલાં. બે થાળી ને પાણીના ગ્લાસ. ગરમ બિરયાની લઈને હનુમાનની અમ્મીજાન આવીને બોલી, ‘બેટા, ખૂબ પેટ ભર કે ખાના ઔર હાં, હમ લોક માંસ-મટન-મચ્છી કુછ નહીં ખાતે. તો વો ચિંતા મત કરના.’ મારા મનની મૂઠવણ એમણે સમજીને જ દૂર કરી નાખી. હનુમાન જેટલી સ્વાભાવિકતાથી વાત કરી રહ્યો હતો એટલો જ અસ્વાભાવિક રીતે હું સાંભળી રહ્યો હતો. હું હજુ હિંદુ-મુસ્લિમના ગૂંચળામાં જ ગૂંચવાયેલો હતો. એણે ખાતાં ખાતાં કહ્યું, ‘તુમ મુઝે હનુમાન હી સમજો, તુમ ક્યૂં ઇતના પરેશાન હો? સબ જાનતે હૈં મુઝે, રાત સબ ગંગા આરતી કર કે ઘર આર્યેંગે ઈંદ મુબારક ઈંદ મુબારક કહને’ એ થોડો ગંભીર થયો ને મારા ખભે હાથ રાખીને બોલ્યો, ‘આપકો પતા હૈ વિવેકભાઈ, પીછલે પચાસ સાલ મેં યહાં હિંદુ-મુસ્લિમ કે બીચ કોઈ છોટા ઝઘડા ભી દેખને મેં નહીં આયા. ઇતના હી નહીં યે તો કાશી હૈ, ભગવાન શંકર કી નગરી. હિંદુઓં કા ગઢ હૈ યે ઔર ફિર ભી હમ ચૈન સે યહાં બસે હૈં પિછલે સૌ સે ભી જ્યાદા સાલોં સે. ઔર પતા હૈ, હમારી બનાઈ હુઈ સારિયાં હિંદુઓ કે ઘરોં મેં જાતી હૈં. ઔર પતા હૈ શામ કો જબ મેં ગંગા આરતી જલાતા હૂં ન તબ મુઝે લગતા હૈં મેં ખુદા કી બંદગી કર રહા હૂં. ખાત તો એક હી હૈ ન વિવેકભાઈ.’ હું ખાસ્સો બઘવાઈ ગયેલો. મારા મગજમાં પડેલું હિંદુ-મુસ્લિમનું ગૂંચળું ઊકલી રહ્યું હતું. ભોજન પછી હનુમાને કહ્યું, ‘ચલો આપકો ઘુમાતા હું પૂરા મદનપુરા.’ એણે આખો મદનપુરા વિસ્તાર મને ફેરવ્યો. ત્યાંના વણકરો સાથે મુલાકાત કરાવી. લગભગ સાંજ ઢળવા આવી હતી. એણે કહ્યું હું જરા કપડાં બદલી આવું. ‘ગંગા આરતી’નો સમય થવા આવ્યો છે. પાંચ મિનિટમાં જ તે પેન્ટ-શર્ટમાં આવી ગયો. ને બોલ્યો ‘ચલો, હનુમાન હાઝિર હૈ...’ અમે ઘાટ ભણી ચાલી નીકળ્યા.

આ આખી ઘટનાએ મને કટ્ટરતામાંથી બહાર કાઢ્યો. મુસ્લિમોને જ નહીં બીજા જ્ઞાતિઓવાળા લોકોને જોવાની મારી દૃષ્ટિ પણ બદલાઈ ગઈ. ખરા અર્થમાં મને હનુમાને એક માણસ બનાવ્યો. ચાલતાં ચાલતાં ઘાટ કને આવી પહોંચ્યા. એ આરતી તૈયાર કરવા જતો હતો ત્યારે મેં એના ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું, ‘ગંગાજી સબ કો તેરે જૈસા એક હનુમાન દે, ચાહે વો કિસી ભી રૂપ મેં ક્યૂં ન હો.’... ને એ હસીને અંદર ચાલ્યો ગયો. ગંગા આરતી શરૂ થઈ. આજનો ઘંટનાદ કંઈક જુદો જ હતો...

[નવનીત-સમર્પણ, નવેમ્બર ૨૦૧૮]

[મધુર પ્રાસાદિક ગીતકાવ્યોના કવિ બાલમુકુન્દ દવે(૧૯૧૬-૧૯૯૩)એ જૂનું ઘર ખાલી કરતાં જાણીતાં છંદકાવ્યો પણ રચ્યાં છે. સરસ બાળકવિતા પણ લખી છે. અહીં મૂકેલું કાવ્ય હંસલાના પ્રતીકથી ગાંધીજીની હત્યાની વેદનાને આલેખે છે.]

કોણે રે દૂભ્યો ને કોણે વીધિયો?

કલંકીએ કોણે કીધા ઘા?

કોણ રે અપરાધી માનવ જાતનો

જેને સૂઝી અવળી મત આ!

રુધિરે રંગાયો હરિનો હંસલો!

પાંખ રે ઢાળીને હંસો પોઢિયો,

ઘોળો ઘોળો ધરણીનો અંક;

કરુણા-આંજી રે એની આંખડી

રામની રટણા છે એને કંઠ. રુધિરે રંગાયો.

હિમાળે સરવર શીળાં લે'રતાં

ત્યાંનો રે રહેવાસી આ તો હંસ;

આવી રે ચડેલો જગને ખાબડે

જાળવી જાણ્યો ના આપણ રંક. રુધિરે રંગાયો.

સાંકડાં ખોદો રે અંતરખાબડાં

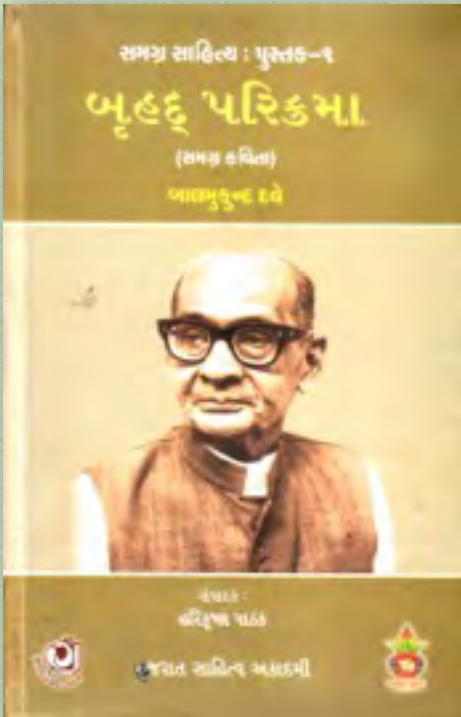
રચો રે સરવર રૂડાં સાફ,

અમરોનો અતિથિ આવે હંસલો,

આપણી વચાળે પૂરે વાસ.

રુધિરે રંગાયો હરિનો હંસલો!

[પરિક્રમા, ૧૯૫૫-માંથી]

despite knowing
they won't be here for long
they still choose to live
their brightest lives

sunflowers - rupi kaur

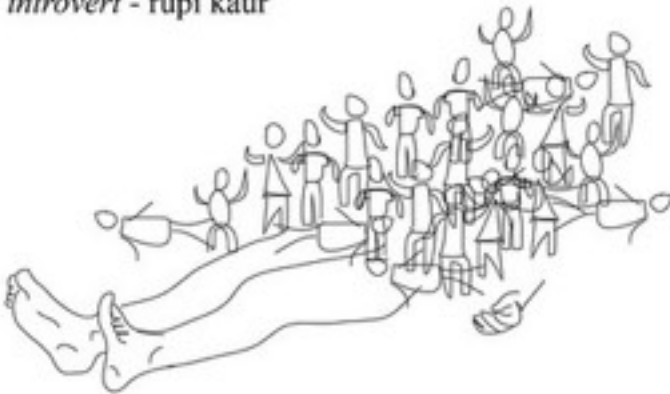
you have so much
yet you are always hungry for more
the trick to being well fed is
you have to stop looking up
at everything you don't have
and look around at everything you do

where the satisfaction lives - rupi kaur

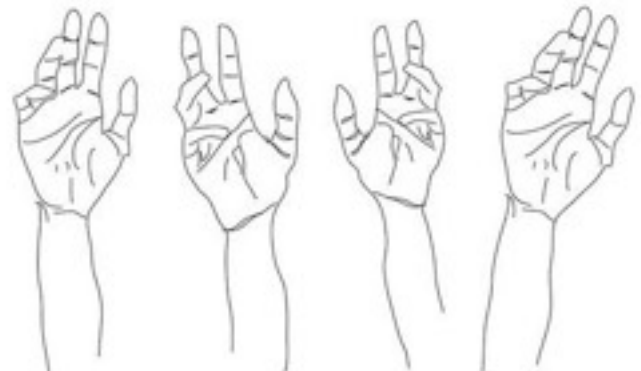
this place makes me
the kind of exhausted that has
nothing to do with sleep
and everything to do with
the people around me

introvert - rupi kaur

if i knew what
safety looked like
i would have spent
less time falling into
arms that were not

- rupi kaur

[વર્ષોથી અમેરિકા વસેલા આપણા લેખકોમાંના એક હરનિશ જાની (૧૯૪૧-૨૦૧૮) ગુજરાતીના એક નોંધપાત્ર હાસ્યલેખક હતા. સુધન અને સુશીલા નામનાં બે વાર્તા-નિબંધનાં પુસ્તકો પછી ૨૦૧૭માં પ્રગટ થયેલા હળવાશભરેલી વિચારયાત્રાના પુસ્તક તીરછી નજરે અમેરિકા-માંથી અહીં પસંદ કરેલા બે લેખાંકો અમેરિકાની જુદીજુદી લાક્ષણિકતાઓ બતાવે છે. લેખકની તીરછી નજર વિનોદભરી, અને ખાસ તો માર્મિકતાભરી છે.]

૧

સુજલામ્ સુફલામ્ અમેરિકા

આ લેખ ખાસ તો અમેરિકાના ગુજરાતીઓ વિશે છે. સાઉથ ગુજરાતના વાયકોને અમેરિકામાં બનતા બનાવો જણાવવા છે. અમેરિકામાં રોજ નવાં મંદિરો જે ઝડપે બને છે તે જોતાં આપણને લાગે કે અમે ઈન્ડિયનો સ્વામી વિવેકાનંદના અનુયાયીઓ છીએ. અમે સ્વામીજીના ખરા વારસદારો છીએ. અમે અહીં હિંદુ ધર્મના પ્રચારનું કામ કરવા આવ્યા છીએ. દરેક જણને ખબર તો છે જ કે આપણે આ દેશમાં કેમ રહી પડ્યા છીએ. જો આ ડોલરનો ભાવ રૂપિયાની કિંમત જેટલો થઈ જાય તો ભારત પાછા ભાગી જવામાં ઝેર ઈન્ડિયાનાં પ્લેનોમાં પડાપડી થાય. કોઈને સીટ પણ ન મળે. બે દિવસ પહેલાં એક હિંદુ મંદિરની ભીંતો પર 'ફિઅર' જેવા શબ્દો ચીતરવામાં આવ્યા. બારીઓના કાચ તોડી નાખવામાં આવ્યા અને મહિના પહેલાં વોશિંગ્ટન સ્ટેટમાં એક હિંદુ મંદિર પર 'ગેટ આઉટ'ના શબ્દો સ્પ્રે પેઇન્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. હવે આપણા મંદિર પર આમ કરવામાં અહીંની પ્રજાનો આપણને એક ખુલ્લો સંદેશ છે.

સામાન્ય રીતે કોઈના આવા એક ખરાબ કામથી કોઈ વાતનો મત ન બંધાય. પરંતુ મને યાદ છે ૧૯૮૬માં ન્યૂજર્સી અને બીજાં બધાં સ્ટેટમાં 'ડોટ બસ્ટર'ના બનાવોની શરૂઆત કાંઈ આમ જ થઈ હતી. તે વખતે તો ભારતી યોની વસ્તી અડધોઅડધ હશે. મંદિરો તો નહિવત્ હતાં. પોતાનો કોઈ પ્રદર્શિ ત કરવા તેમની પાસે ભારતીય સમુદાયના પ્રતીક સમો સ્ત્રીઓના કપાળ પરનો ચાંદલો હતો. કોઈક કોઈક જગ્યાએ, ખાસ કરીને ન્યૂજર્સીના એડિસનમાં ગ્રોસરી સ્ટોરમાં તોફાની ગોરા છોકરાઓએ સ્ત્રીઓના કપાળ પરથી ચાંદલા ભૂંસવાની ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. સ્કૂલમાં આપણા છોકરાઓને બીજા ગોરા છોકરાઓની ગેંગ ખોટા ઝઘડા કરીને મારતી. એક બનાવમાં આપણા છોકરાઓએ સામા બેઝબોલ બેટ ઉગામ્યાં તો પોલીસે તેમને તોફાનો કરવા માટે જેલમાં ખોસી દીધા. આ ડોટ બસ્ટર પ્રવૃત્તિ થોડો વખત ચાલી. તેની સામે એડિસનના બિઝનેસ એસોસિયેશનના લીડરોએ સ્થાનિક

ગવર્નમેન્ટ અને પોલીસને મળીને આ ઝુંબેશ દાબી દીધી હતી. પરંતુ તેમ થાય તે પહેલાં કેટલીય સ્ત્રીઓ અને સ્કૂલના સ્ટુડન્ટ્સને શારીરિક ઈજા પહોંચી હતી. અને ભારતીય સ્ત્રીઓએ જાહેરમાં સાડીઓ પહેરવાની છોડી દીધી હતી. ખરેખર તો તેમણે આ દેશમાં પગ મૂકતાંમાં જ અહીંનો પોશાક પહેરવો જોઈતો હતો. હું માનું છું કે તમે રોમમાં હો તો રોમન જેવા બનો. દેશ તેવો વેશ રાખવો જોઈએ. આપણા દેશમાંથી આવતા સાક્ષરો હંમેશાં એકસરખી સલાહ આપતા આવ્યા છે. ઉમાશંકર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી, બકુલ ત્રિપાઠી, નિરંજન ભગત, ફાધર વાલેસ વગેરે દરેક જણે સલાહ આપી છે કે તમે અમેરિકાના નાગરિક હો તો અમેરિકાને વફાદાર બનો. આ લોકોની સાથે ભળી જાવ. જેવી રીતે પારસીઓ ગુજરાતી પ્રજાની જેમ, ફાધર વાલેસ સ્પેનિશ કરતાં ગુજરાતી વધુ હતા. અમેરિકાને ‘મેલ્ટિંગ પોટ’ કહેવામાં આવે છે. જેમાં અહીં આવનાર દરેક ઇમિગ્રન્ટ અમેરિકન બની ગયા. આજે અમારી દશા એ છે કે અમારાં બાળકો જે હાઈસ્કૂલમાં સ્ટુડન્ટ્સ છે તેમના સિવાય સત્તર લાખ ઇન્ડિયન અમેરિકન સિટીઝનમાંથી માંડ પાંચ જણને અમેરિકાના રાષ્ટ્રગીતના શબ્દો આવડતા હશે. હા, તમે કોઈ અમેરિકન બેંકમાં નોકરી કરતા હો તો તમારે બેંકની પોલિસી પ્રમાણે કપડાં પહેરવાં જોઈએ. મેં અમેરિકામાં ડચ કંપનીમાં નોકરી કરી, ‘પ્લાસ્ટિક કલર ચીપ્સ’માં. અમારી કંપનીમાં તો લાંબા વાળ, દાઢી-મૂછ વગેરેના રૂલ હતા. સ્ત્રીઓના ખભા ન દેખાવા જોઈએ. દેશનું બંધારણ જે હોય તે. પણ ઓફિસમાં તો કંપનીના જ રૂલ ચાલતા હતા. સારું હતું કે આપણી સાડી અને ધર્મને કાંઈ લેવાદેવા નથી. હવે મુશ્કેલી તો મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને છે. તેમણે ધર્મને કારણે બુરખા કે હિજાબ વડે માથું ઢાંકવું પડે અને અહીં ખાનગી કંપનીઓને તે મંજૂર નથી. મેં સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૯માં અમેરિકા આવતાં પહેલાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઇન્મેશન સર્વિસીસ, મુંબઈમાં અમેરિકાના સોશિયલ જીવનમાં નવા આવતા સ્ટુડન્ટ્સને કેવી રીતે સહેલાઈથી ભળવાનું તેના ક્લાસ ભર્યા હતા. ફોર્ક અને નાઈફ કેવી રીતે વાપરવાનાં? ક્યા ફોર્કથી ગ્રીન સલાડ ખાવાની? ક્યા ફોર્કથી કેક ખાવાનું? ક્યો આઈસક્રીમનો સ્પૂન અને ક્યો કોફીનો સ્પૂન? ક્યો સ્ટેક નાઈફ અને ક્યો બટર નાઈફ? હોસ્ટ ફેમિલી સાથે તમે કેવી રીતે રહેશો? વગેરે શિખવાડવામાં આવતું. અમેરિકનો ઘરમાં પણ પેન્ટ-શર્ટ પહેરે છે. ગંજી અને લેંઘો પહેરીને ફરતા નથી. આજે દશા એ છે કે એડિસનના બજારમાં કફની-ઝભ્ભા રખડતા દેખાય છે અને પોલીસો તેમને જ્યાં ત્યાં પાન ખાઈ થૂંકતાં દંડે છે. પછી આપણા લોકો પોલીસનો વાંક કાઢે છે. સુરતમાં મેં લોકોને જ્યાં ખાલી જગ્યા દેખાય ત્યાં કાર પાર્ક કરતાં જોયા છે. આપણા લોકો એડિસનનાં ડબલ પાર્ક કરતા હતા અને રોડ બ્લોક કરતા હતા. પોલીસે એ બધી કાર ઉઠાવવા માંડી અને મોટા મોટા દંડ કરવા માંડ્યા તો હવે સુધર્યા છે. અને આપણે કહીએ, ‘જો જો હું, અહીંની પોલીસ ખરાબ છે, કાર ઉઠાવી જશે.’ ઘણી વાર તો એમ લાગે કે અમે આ દેશને સુધારવા આવ્યા છીએ. આપણા લોકોએ નવરાત્રીમાં ગરબા ચાલુ કર્યા. ગરબા મોટા હોલમાં થાય. આપણા લોકો જો ધારે તો આખી રાત કૂદે. પરંતુ બીજા લોકોની ઊંઘ બગડે તેનું શું? કોર્ટમાં જઈને ધાર્મિક પ્રસંગના બહાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના નામે રાતના એક-બે વાગ્યાની છૂટ લઈ આવ્યા. પરંતુ રાતે મોડેથી જ્યારે લોકો ઘેર જાય ત્યારે જે રસ્તેથી ઘેર જાય તે રસ્તાના રહેવાસીઓની ઊંઘનું શું? તે લોકોએ ગરબા-સ્થળ પર પાર્ક કરેલી કારનાં ટાયર કાપવા માંડ્યાં. કાયદો એક ચીજ છે અને લોકો બીજી. અમેરિકામાં હોશિયાર અને સમજુ લોકો જરૂર છે, પણ ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં. અહીં રંગદ્રેષ છે. ગયા વરસે ન્યૂયોર્ક શહેરના અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને એક ચાઈનીઝ સ્ત્રીને ધક્કો મારીને પાટા પર ગબડાવી દીધી હતી. ધક્કો મારનાર ગોરો હતો. તેણે કહ્યું કે મને ચાઈનીઝ નથી ગમતા. એક પાકિસ્તાની છોકરાને ફ્લશિંગની ટ્રેન પર ધક્કો મારી પાટા પર

નાખી દીધો. આવા વિચિત્ર લોકો પણ બહુ છે. સરદારજી અને તાલિબાનીમાં આ લોકોને તફાવત દેખાતો નથી. બંનેની દાઢી અને પાઘડી તેમને સરખાં લાગે છે. આ દેશમાં અને યુરોપમાં સરદારજી વધારે સહન કરે છે. નાઈન ઇલેવનના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટરના ધ્વંસ પછી ટેક્સાસમાં બેત્રણ સરદારજીનાં ખૂન થઈ ગયાં હતાં. અને બે વરસ પહેલાં વિસ્કોનશીનમાં એક ગુરુદ્વારામાં સાત જણને શીખોના પહેરવેશને ધિક્કારનારાઓના એક ગ્રૂપના મેમ્બરે મારી નાખ્યા હતા. અમેરિકન સરકાર તો સર્વ ધર્મના રક્ષણમાં માને છે. પરંતુ સરકાર એક વાત છે અને અમેરિકન લોકો બીજી ચીજ છે. થોડાં વરસ પર એક જ્યૂઈશ સ્કૂલ પર એક ગોરા અમેરિકને હુમલો કરી એક વ્યક્તિને ઢાળી દીધી હતી. આવા તો બનાવો રોજના બન્યા જ કરે છે. અમેરિકનો આજકાલ ચાલતા આ ટેર્રિઝમના જમાનામાં મુસ્લિમોથી ભડકી જાય છે. પણ હકીકત એ છે કે તેમને ખબર નથી પડતી કે કોણ ટેર્રિસ્ટ કે કોણ મુસ્લિમ અને કોણ કોઈ બીજી જાતનો છે.

અમે અમેરિકન સરકારના કાયદાઓની ઓથમાં રહીને મંદિરો બાંધીએ છીએ, પરંતુ જે સોસાયટી અમને લાખો ડોલર આપે છે તેની પાછળ અમે કેટલા ડોલર ખર્ચીએ છીએ! કેટલી હોસ્પિટલો બાંધી? કેટલી યુનિવર્સિટી બાંધી? (હા, ફ્લોરિડામાં બેત્રણ દાખલા છે, પણ મંદિરોના કરોડો ડોલર આગળ આ દાન બહુ નાનું ગણાય.) અમે જે સોસાયટીમાં જીવીએ છીએ એમનો પ્રેમ મેળવવા અમે કંઈ સમાજસેવા કરીએ છીએ? અહીંની સ્કૂલોમાં અમારાં બાળકો ભણે છે. પણ સ્કૂલની પેરેન્ટ્સ-ટીચર-એસોસિયેશનમાં કેટલા ઇન્ડિયન પેરેન્ટ્સ જોડાય છે? અહીંની હોસ્પિટલો કે ફાયર ડિપાર્ટમેન્ટ કે સ્કૂલોમાં કેટલા ભારતીય માબાપો વોલંટિયર વર્ક કરે છે? અમે ગરબા ગાવામાં અને મંદિરોમાં ભજન કરવામાં મસ્ત છીએ. આપણાં મંદિરોમાં કોઈ ગોરા કે કાળા અમેરિકન આવતા નથી. ઇલેક્શન વખતે બે-પાંચ પોલિટિશિયન જરૂર આવશે અને ભારતની દુનિયામાં મોટામાં મોટી ડેમોક્રેસીનાં ગુણગાન ગાઈને ‘મને વોટ આપજો’ની વાતો કરી જશે. આફ્રિકનો સાથે ન ભળવાને કારણે આફ્રિકામાંથી આપણા લોકોને કાઢી મૂક્યા હતા, તે ભુલાય તેમ નથી. અહીંયાં રહેવું છે, ત્યાં કેવી રીતે ભળવું તેની પહેલ ભારતીયોએ કરવી પડશે. (૧૧ માર્ચ, ૨૦૧૫)

૨.

બગાડનું બીજું નામ અમેરિકા

હું કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી નથી પણ મારા અનુભવથી કહું તો અમેરિકામાં એક દિવસમાં જેટલું સારું ફૂડ કચરામાં જાય છે એનાથી ભારતના દરેક નાગરિકને એક ટંક ખાવાનું મળે. કહેવાય છે કે દુનિયાની ૩૦ ટકા એનર્જી અમેરિકા એકલું વાપરે છે. દાખલા તરીકે ખોરાકની વાત કરીએ તો – અમેરિકામાં મેકડોનાલ્ડમાં તમારે તમારા બર્ગર પર ટોમેટો કેચપ જોઈએ તો ત્યાં તેના પ્લાસ્ટિકના નાના નાના પાંચ-પાંચ ગ્રામના પેકેટમાં હોય એટલે તમારે જોઈએ તેટલાં લેવાનાં. સામાન્ય રીતે બે પેકેટથી કામ પતે. પરંતુ સામાન્ય અમેરિકન, ખાસ કરીને ટીનએજર્સ, મુઠ્ઠો ભરીને આઠ-દસ પેકેટ લેશે. બે-ત્રણ વાપરીને બાકીનાં તેમનાં નહીં વપરાયેલાં પેકેટ્સ ગાર્બેજમાં નાખી દેશે. અહીંના કાયદા પ્રમાણે કસ્ટમર્સની ડીશનું વધેલું પાછું કિચનમાં ન જાય.

પછી ભલેને તેને અડક્યા પણ ન હોય. ત્યાં સોલ્ટ, બ્લેક પેપર, મસ્ટર્ડ અને બીજા જાતજાતના સોસ હોય. જે લેવા હોય, જેટલા લેવા હોય એટલા લો. ખવાય એટલા ખાઓ. અને બાકીના જાય કચરામાં. મેં પેરિસ, લંડન અને રોમમાં પણ મેકડોનાલ્ડમાં ખાધું છે. દરેક જગ્યાએ મને હાથમાં એક ટોમેટો કેચપનું પેકેટ મળ્યું છે અને બીજું જોઈએ તો માંગજો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે એક જ મેકડોનાલ્ડમાં એક જણ ત્રણ પેકેટ-પંદર ગ્રામ ફેંકી દે અને જો આખા દિવસમાં સો વ્યક્તિ આવે તોય દોઢ કિલો સારો કેચપ ગાર્બેજમાં જાય. અમેરિકામાં આવા ચૌદ હજાર મેકડોનાલ્ડ છે, જે વરસોથી ચાલે છે. હવે તમે ગણો. આ જ રામ-કહાણી અહીંના હજારો બર્ગર કિંગ અને ફાસ્ટ ફૂડના સ્ટોરની છે. કેટલો બગાડ થતો હશે! આ બધા સ્ટોરમાં પેપર નેપ્કિન પણ લોકો આખી થપ્પી જ ખેંચી લે. તેમાં એક જણ આઠદશ નેપ્કિનમાં એક-બે વાપરી બીજા કચરાપેટીમાં. અહીંની જાતજાતની મોટી રેસ્ટોરાંમાં અસંખ્ય વાર ખાધું છે, તો સામાન્ય રિવાજ છે કે કસ્ટમરના ટેબલ પર નાની છાબડીમાં બ્રેડ મૂકવામાં આવે છે. સાથે બટરનાં પેકેટ, ચીઝનાં પેકેટ મૂકવામાં આવે છે. જમતાં જમતાં તમે જોઈએ એટલી બ્રેડ મંગાવી શકો અને મૂકેલી બ્રેડને અડકો પણ નહીં તો એ સારામાં સારી બ્રેડ કચરાપેટીમાં પધરાવે. ફરીથી આ બગાડને ગણીએ તો આવી લાખોની સંખ્યામાં રેસ્ટોરાં છે. રોજની કેટલાય ટન સારી બ્રેડ કચરામાં જતી હશે!

૧૯૭૦માં જ્યારે હું સ્ટુડન્ટ હતો ત્યારે રોજ કોલેજ પછી સાંજે રેસ્ટોરાંમાં કામ કરતો. નવો નવો હતો. અને અમેરિકામાં થતો બગાડ જોઈ આભો બની ગયો હતો. હું નવી મળેલી આઝાદીવાળી ગાંધી વિચારસરણીવાળી સ્કૂલોમાં ભણ્યો હતો. અહીં કોલેજ પછી રોજ સાંજે મેં જુદી જુદી રેસ્ટોરાંમાં કામ કર્યું છે. ‘લોબ્સ્ટર હાઉસ’ નામની રેસ્ટોરાંમાં મારું કામ વેઈટરના હેલ્પર તરીકે હતું. મારે કસ્ટમર માટે ટેબલ સેટ કરવાનું અને તેના ગયા પછી બધી ડિશો ઉપાડી લેવાની. હવે લોબ્સ્ટર (એક જળચર પ્રાણી) ખાવાની ખરી મઝા, લોબ્સ્ટરના નાના ટુકડાને ઘીમાં ઝબોળીને ખાવાના હોય છે. આપણે પૂરણપોળી ખાઈએ એમ. અને તેને માટે દરેક લોબ્સ્ટરના ઓર્ડર સાથે સરસ ઘી ભરેલું બાઉલ આવે. મેં જોયું કે કોઈ પણ કસ્ટમરે ક્યારેય આ બાઉલનું ઘી પૂરું કર્યું નથી. જાડા અમેરિકનો વધુ જાડા થઈ જવાય એ ડરે એકાદ વાર ઘીનો ઉપયોગ કરે. બાકીનું સોએક ગ્રામ જેટલું છાંડે. તે મારે લઈને કિચનમાં એક ડોલમાં રેડવાનું અને બીજે દિવસે સવારે એ ડોલ વેસ્ટ મેનેજમેન્ટવાળા આવીને લઈ જાય. ઘીથી ભરેલી ડોલના વિચારથી જ હું ઠરી જતો. તે ઘી સાથે બ્રેડ પણ જતી. કાકડીનું નહીં અડકેલું સારામાં સારું સલાડ અને બીજી બધી વાનગીઓ જતી. ત્યારે મને આપણા દેશમાં કચરામાંથી સડેલી કેરીઓ શોધતા મેં જોયેલા માણસો યાદ આવતા. તમે આજે પણ કોઈ ગુજરાતીને પૂછો તો તેમને પણ આવા જ વિચાર આવતા હશે. બ્રેડ, કેચપ, ઘીના દાખલા તો અહીં કેટલો બગાડ થાય છે એને માટે આપ્યા છે. બીજી અનેક વસ્તુઓને વાપર્યા વિના ફેંકી દેવાય છે. કિચનમાં પણ રાંધેલો ખોરાક બીજા દિવસે ગરમ કરી ન અપાય.

મારું સ્કૂલ-કોલેજજીવન ત્યારના પંચાદશ વયકામાં વીત્યું હતું. જ્યારે રેડિયો બાદશાહ હતો. ટીવીની વાતો તો અરેબિયન નાઈટ્સના જેવી લાગતી. અમે કરકસરમાં ભણ્યા હતા. સ્કૂલમાં કોઈ કહેતું નહીં કે કરકસર કરો. પરંતુ વસ્તુઓનો અભાવ તમને ઓટોમેટિક કરકસર તરફ ઘસડી જાય. મેં મારી હાઈસ્કૂલ દરમિયાન ફક્ત બે ઇન્ક પેન વાપરી છે. અને છેક ૬૦માં બૉલપેનનાં દર્શન થયાં. અમેરિકા આવીને જોયું કે જે રીતે નોટબુકો અને પેન-પેન્સિલોના

ઉપયોગ કરતાં બગાડ કેટલો થાય છે – એ જોઈને છક થઈ ગયો. અહીંની ઓફિસોમાં પણ સ્ટેશનરી માટેનું કબાટ ખુલ્લું જ હોય. જેટલી પેન-પેન્સિલ લેવી હોય એટલી લો. તેમાં પણ ત્રણચાર જાતની બોલપેન હોય. હવેના જમાનામાં તમારા કમ્પ્યુટર માટે તમારે જેટલા કોરા કાગળનાં પેકેટ જોઈએ તો લો. કોઈને એવો વિચાર પણ ન આવે કે પોતાનાં બાળકોને માટે પેન-પેન્સિલ કે પેપર લઈ લઈએ; કારણ કે તેમનાં બાળકો પાસે પણ જોઈએ તેના કરતાં વધુ સ્ટેશનરી હોય છે.

ઓફિસોમાં આ સ્ટેશનરી ખૂબ સસ્તામાં પડતી હોય છે. ઓફિસોમાં ડગલે ને પગલે કાગળ, પેનોના બગાડ થાય છે. મેં ચાલીસ વરસની જુદી જુદી નોકરીમાં જોયું છે કે સ્ટેશનરીના કબાટને લોક જ નથી હોતાં. આ તો એક સામાન્ય વાત થઈ. પરંતુ ઓફિસમાં ફર્નિચર બદલાય ત્યારે પણ ફર્નિચર ફેંકી દેવાય છે. ઓફિસોની વાત જવા દો. બેચાર વરસે લોકો નવા નવા સોફાસેટ અને બેડની મેટ્રેસીસ ગારબેજમાં કાઢી નાખે છે. આ વાતમાં અમે ગુજરાતીઓ પણ ખરા. અમેરિકાની મજા એ છે કે સૌથી મોટો મધ્યમ વર્ગ છે. એ બધા એક જ ટાઇપનાં ઘરોમાં રહે છે, એક જ ટાઇપનું ખાય, એક જ ટાઇપનું પહેરે. આ એક ટાઇપનો અર્થ એ છે કે કોઈ ડોક્ટરના જેવું જ કોઈ કેમિસ્ટનું જીવનધોરણ હોય. અથવા કોઈ ટીચરના જીવનધોરણ અને કોઈ બેન્કરના જીવનમાં ઝાઝો ફેર ન હોય. ડોક્ટર, ટીચર કરતાં છૂટથી પૈસા વાપરે, વેકેશનો લે. પરંતુ આપણે ત્યાં ડોક્ટર અને ટીચર વચ્ચે બહુ અંતર. મઝાની વાત, ઘણા નવા ઇમિગ્રન્ટ્સ ગરીબ દેશોમાંથી આવ્યા હોય છે. તે લોકો રાતે રસ્તામાં મૂકેલું ફર્નિચર લઈ જાય અને ફ્લી માર્કેટ (ગુજરી બજાર)માં વેચી અને ધંધો પણ કરતા હોય છે. કપડાંની પણ એ જ દશા. અમે જૂનાં કપડાં સાલ્વેશન આર્મીની દુકાનમાં મૂકી આવીએ છીએ તે સંસ્થા ગરીબોને વહેંચી દે છે. કચ્છના ભૂકંપ વખતે દુર્ગામંદિરમાં કપડાં ઉઘરાવાતાં હતાં તે તકનો લાભ લઈને મેં મારા આઠ સૂટ કાઢી નાખ્યા હતા. હું રિટાયર્ડ થયો છું એટલે સૂટની જરૂર નહોતી. લોકો પાસે કેટલીય જોડી બૂટ હોય છે. મારા ગુજરાતી મિત્રની દીકરી પાસે ૮૦ જોડ જાતજાતનાં પગરખાં છે. મારું માનવું છે કે ટીનેજર છોકરીઓ પાસે એવરેજ ૩૦-૪૦ જોડ બૂટ-ચંપલ તો હશે જ. છોકરાઓ પ્રમાણમાં તેવા ખર્ચા ઓછા કરે છે. હું પોતે જૂનવાણી છું. મારી પાસે ત્રણ જોડી બૂટ છે અને તમે માનશો? મારાં ૫૦ વરસમાં મારે એકે બૂટ ઘસાયો નથી. પરંતુ કંટાળીને હું બૂટ બદલું છું. કદાચ આ ન જોઈતી વસ્તુ ખરીદવાથી જ અમેરિકાની ઇકોનોમી સદ્ધર થતી હશે. પ્રેસિડેન્ટ ઓબામા ૨૦૦૮ની સાલમાં વ્હાઇટ હાઉસમાં પ્રવેશ્યા કે તેમણે મરી રહેલી ઇકોનોમીને જીવંત કરવા દરેક અમેરિકન ફેમિલીને બસો-બસો ડોલર આપ્યા હતા. અને કહ્યું હતું કે જાઓ ખર્ચો, અને ઇકોનોમીને આબાદ કરો. ત્યાર પછી મારી પત્ની જ્યારે જ્યારે મોલમાં જાય ત્યારે મને કહે છે કે, ‘હું આદર્શ નાગરિક બની, ઇકોનોમીને મજબૂત કરવા જાઉં છું.’ અમેરિકામાં એવરેજ દરેક ઘરમાં બે મોટરકાર હોય જ. અમારા પ્રેસિડેન્ટ જગતમાં વોરને કારણે ભલે ખરાબ દેખાય, પણ અમારે ત્યાં ઇકોનોમી બગડવી ન જોઈએ.

(૨૪મી જૂન, ૨૦૧૫)

[તીરછી નજરે અમેરિકા, ૨૦૧૭-માંથી]

દિવ્યેન્દુ પલિતની બંગાળી વાર્તા: Eng. Tr. After The Rape by Santanu Sinha Chaudhari

(૧)

કોર્ટનો હુકમ આગલી સાંજે મળ્યો હતો. તે અનુસાર સવારે, પત્નીને નારી-સુરક્ષાગૃહમાંથી પાછી પોતાને ઘેર લાવવા માટે શોભન સબ-ઇન્સ્પેક્ટર બરુન સિમલાઈની સાથે પોલીસવાનમાં લિલુઆ જઈ રહ્યો હતો.

છેલ્લા બાર દિવસ એને માટે અસહ્ય ઉદ્દેગના હતા; હવે કોર્ટના હુકમથી એ બધું બદલાઈ ગયું અને એનું મન કંઈક ઉલટી દિશામાં ગતિ કરવા લાગ્યું. વિચાર આવ્યો કે આટલી ઉતાવળ કરવાની જરૂર હતી ખરી? ખુદ પોલીસવાળા જ કહેતા હતા કે અપહરણ અને બળાત્કાર જેવા કેસોમાં કોર્ટનો ચુકાદો આવવામાં ઘણો સમય લાગતો હોય છે. એટલે કે, ઢીલ થઈ હોત તો તે માટે ન્યાયતંત્રની જટિલતાને જ દોષ દેવામાં આવ્યો હોત. કોઈએ એમ ન કહ્યું હોત કે શોભને રસ ન લીધો તેથી વિલંબ થયો. મુખ્ય વાત એ કે આ મુદ્દો જ કોઈએ ઉઠાવ્યો ન હોત.

આ અણધારી ઘટનાથી જયિતાની તો વાચા જ હણાઈ ગઈ છે. આટલા દિવસમાં એણે ઘેર પાછા આવવા વિશે હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. બાળકો વિશે પણ પૃચ્છા કરી નથી. પહેલા દિવસે એક વાર જોયું તે; એ પછી મોં ઊંચું કરી પતિના ઉઝરડાવાળા ચહેરા સામે દષ્ટિ સુધ્ધાં કરી નથી. જરૂરી બધી કાર્યવાહી શોભને જ કરી છે: પોલીસને ગળે વાત ઉતારી, સરકારી વકીલનો સહયોગ મેળવ્યો. આટલું કર્યા પછી હવે એને લાગતું હતું કે સમગ્ર પ્રકરણના કેન્દ્રમાં તેની પત્ની હતી તે સાચું, પરંતુ એને

આટલા વહેલા ઘેર લાવવાની જરૂરી નહોતી. પોલીસ, કોર્ટ, પુરાવા, ઓળખપરેડ – આ બધાથી ઘણો માનસિક ત્રાસ થાય, પણ એનો ક્યાંય તો અંત હોય; પરંતુ જયિતા પાછી આવશે ત્યારે, પેલી રાતે જે બન્યું તેની સ્મૃતિઓને પણ સાથે લેતી આવશે. ઘેર એને કેવો આવકાર મળશે? અને, જયિતાની પોતાની ઉપર આની શી અસર પડશે?

વિચારમાત્રથી એને ધ્રુજારી આવી ગઈ.

આગલી રાતે રાહુલ અને પ્રીતા સૂઈ ગયાં તે પછી એણે બાબા અને માને કોર્ટના હુકમની જાણ કરી હતી. ભોજન પછી ચિત્તરંજન આરામખુરશીમાં લાંબા થઈને સિગારેટ ફૂંકતાં આકાશ સામે તાકી રહ્યા હતા. વૃદ્ધ દંપતીનો આ રોજનો ક્રમ હતો : પતિ શયનખંડમાં ન પધારે ત્યાં સુધી રેવા એમની સામેથી ખસતાં નહીં. કદાચ પૂર્વજન્મથી ચાલી આવતી આ પ્રણાલી હશે! ઝોકાં આવતાં હોય,

છતાં નેતરના સ્ટૂલ ઉપર બેસી રહે અને ઘડીમાં પગે, ઘડીમાં ખભે ખંજવાળ્યા કરે. નોકર ભૂવનને સૂવા માટે રસોડાને અડીને નાનકડી ખોલી છે. સૂવા જાય તે પહેલાં એ ડાઈનિંગ રૂમની બત્તી બંધ કરે છે. રોજેરોજ થતી આ ક્રિયાઓ, પણ જાણે કંઈક બદલાયું છે. પિતા ચિત્તરંજનની ઉધરસ, માનો બબડાટ, ભૂવન બારણાનો આગળો વાસે તે અવાજ – આ બધું સંભળાતું; હવે, જયિતાની ગેરહાજરીમાં, આ ઘરમાં બધું જાણે મૌનની પછેડી નીચે ઢંકાઈ ગયું છે.

પોતાના રૂમમાંથી નીકળીને શોભન બરોબર એમની સામે ઊભો રહ્યો અને સ્પષ્ટ સંભળાય એ રીતે કહી દીધું, ‘કાલે હું જયિતાને તેડવા જાઉં છું.’

તે ક્ષણ મહત્ત્વની હતી : કુટુંબની એક વ્યક્તિ એટલે કે જયિતા સાથેના સંબંધનો મુદ્દો એક નાજુક તાંતણે લટકી રહ્યો હતો. તેથી, શોભનના શબ્દો સાંભળી એકનું સિગારેટ પીવાનું બંધ થયું, બીજાનું ખંજવાળવાનું, અને બંને પુત્રની સામે જોઈ રહ્યાં. બેડરૂમમાંથી તેમ બહારથી ઝાંખો પ્રકાશ બાલ્કનીમાં આવતો હતો. એ અજવાળા-અંધારામાં શોભનનો ચહેરો એમને સ્પષ્ટ દેખાતો નહીં હોય. તાકી જ રહ્યાં.

શોભનને ચુંમાલીસ થયાં છે. મધ્યમ ઊંચાઈ, મજબૂત બાંધો. એક ખાનગી કંપનીમાં નોકરી કરે છે. ત્યાં એનો હોદ્દો બહુ ઊંચો નથી તેમ નીચો પણ નથી. આગળ વધવાની ધગશ હોત, કારકિર્દીને જ સર્વસ્વ માની હોત, તો જરૂર ઊંચા હોદ્દા સુધી પહોંચી શક્યો હોત, પણ એવું નથી. અનિવાર્ય ગણાય એટલો સમય નોકરી માટે ફાળવે છે; બાકીનો રાજકારણમાં. એમાં પણ, પાર્ટીની સ્થાનિક સમિતિ માટે થોડું કામ કરે છે, પણ મુખ્યત્વે એનું કામ છે સમાજસેવાનું. ત્રણેક જરૂરિયાતમંદ બાળકોને એ મફતમાં ભણાવે છે. સાચા અને ખોટા વચ્ચેનો ભેદ એ જાણે છે. સત્યનિષ્ઠા વિશેની એની સમજ સ્પષ્ટ છે. આથી, સ્વાભાવિક છે કે એ પોતાને પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માને. એને નજીકથી ઓળખનારાંઓનો પણ આવો જ અભિપ્રાય છે.

એનો અન્ય એક ગુણ આ : પત્નીને એ ચાહે છે.

પોતાની વાતનો બાબા તથા માએ પ્રતિભાવ આપ્યો નહીં તેથી શોભનને નવાઈ લાગી નહી. સમજાય એવું હતું. આ બનાવથી બિચારાં એટલાં બધાં હતપ્રભ બની ગયાં હતાં, મૌનના ડુંગર નીચે એવાં દબાઈ ગયાં હતાં કે હોઠ ઝટ ઊઘડે નહીં. બીજું પણ એક કારણ હોઈ શકે : સ્ત્રીને ઉપાડી જઈ એની ઉપર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવ્યો હોય, મામલો પોલીસ પાસે અને ત્યાંથી ફોજદારી અદાલતમાં ગયો હોય, અદાલતના હુકમથી એને નારી-સુરક્ષાગૃહ જેવી સંસ્થામાં રાખવામાં આવી હોય, તે પછી બાર જ દિવસમાં એને પાછી ઘેર લાવવામાં આવે તે વિચાર પચાવવાનું સહેલું ન હોય. આ બધા ઉપરાંત, મહત્ત્વનું કારણ આ પણ ખરું : જે બન્યું તેને કુટુંબ પરનો અભિશાપ ગણી, ભાગ્યને દોષ દઈ, મનને મનાવ્યું હોય; હવે, જયિતા આવીને ઊભી રહે તો જેમતેમ કરીને મેળવેલા પેલા સમાધાનનું શું થાય?

બે વડીલો ભલે ચૂપ રહે, શોભનને બોલ્યા વગર છૂટકો નહોતો, ‘કોર્ટે હુકમ કર્યો છે. હવે એને અહીં આપણે ઘેર લાવી શકાય.’

ચિત્તરંજને હળવેથી પૂછ્યું, ‘આ... કેસનું કેટલે આવ્યું?’

એ તો ચાલુ રહેશે. આરોપીઓ કસ્ટડીમાં છે. જામીન પર છૂટી પણ શકે.

‘એકબાજુ કોર્ટમાં કેસ ચાલતો હોય અને... એ આપણા ઘેર રહે... તને આ બરાબર લાગે છે?’

શોભનને માન્યામાં આવ્યું નહીં. આ શબ્દો એના પિતાના ન હોય. બિચારા ઉતાવળમાં બોલવા ગયા તેથી કહેવું હોય કંઈ અને બોલાઈ ગયું બીજું. એણે ઉત્તર આપ્યો નહીં; મૂંઝાઈને માત્ર ઊભો જ રહ્યો.

જયિતાનો વિચાર આવ્યો.

તે રાતે મોડાં, એક લગનના રિસેપ્શનમાંથી ઘર તરફ આવી રહ્યાં હતાં ત્યારે એક સૂમસામ જગ્યાએ આ બન્યું હતું. અચાનક ધસી આવેલી કારની હેડલાઈટને કારણે એની આંખો અંજાઈ ગઈ હતી તેથી હુમલાખોરો કેટલા હતા તેની પણ ખબર નહોતી પડી. એક માણસે જયિતાને બાવડેથી પકડીને ખેંચી અને એ ચીસ પાડવા ગઈ તો મોંમાં ડૂચો ઘાલી દીધો. બીજાએ શોભનને જડબા પર એવો મુક્કો માર્યો કે એ ઊંચળીને ફૂટપાથ પાસેની દીવાલ સાથે અથડાયો અને હોઠ-નાક લોહીલુહાણ થઈ ગયાં. આ બધું થોડી ક્ષણોમાં બની ગયું. અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં જેમતેમ કરીને એ ઊભો થયો, પણ ત્યારે તો જયિતાને ઉપાડીને કાર દૂર નીકળી ગઈ હતી. અર્ધ-બેભાન અવસ્થામાં એણે ત્યાંથી પસાર થતી એક કારને રોકી અને ડ્રાઈવરને વિનંતી કરી પોલીસસ્ટેશને ગયો. ત્યાં વળી સ્ટેશન ઓફિસર હાજર નહોતો. ચાર્જમાં હતો સબ-ઇન્સ્પેક્ટર બરુન સિમલાઈ. સીધેસીધી ફરિયાદ નોંધવાને બદલે એ નિરાંતે ફરિયાદીનું નિરીક્ષણ કર્યું ગયો. પછી પૂછ્યું, ‘એમાંથી તમે કોઈને ઓળખ્યા હતા? અચ્છા, પહેલાં એ કહો કે તમે... પાર્ટીના સભ્ય છો?’ શોભને ઉત્તર આપ્યો નહીં. હજી હોઠમાંથી લોહી નીકળતું હતું. જેમતેમ એની ઉપર હાથરૂમાલ દબાવી રાખ્યો હતો.

પોલીસ સ્ટેશનની જેમ અહીં, પિતાની સમક્ષ પણ એ ચૂપ રહ્યો. ચિત્તરંજને પેલી વાત આગળ ચલાવી, ‘કેસ ચાલ્યા કરશે તો વહુએ પણ કોર્ટમાં હાજરી આપવી પડશે. પડોશીઓ હજુ જાણતા નથી પણ ધોળા દિવસે આ ઘરની વહુ કોર્ટમાં જાય-આવે તે ઓછું જ છાનું રહેવાનું છે? અને છોકરાં પર કેવી અસર પડશે? એના કરતાં આપણે એમ કરીએ -’

‘અરે પણ જે બન્યું એમાં જયિતાનો તો દોષ નથી; દોષ ગણાય તો મારો કે પતિ તરીકે એનું રક્ષણ કરી શક્યો નહીં,’ શોભન બોલ્યો, ‘અને, આવી જગ્યાએ એને નાખી રખાતી હશે? ત્યાં વધારે રહેશે તો બિચારી ગાંડી થઈ જશે.’

‘એવું હોય તો જાઓ, તેડી લાવો!’ કહેતાં ચિત્તરંજને ઊભા થવાનું કર્યું, પણ આઘાપાછા થઈ બેસી રહ્યા અને બીજી સિગારેટ સળગાવી.

‘કેટલી સિગારેટો પીશો!’ રેવાથી બોલાઈ ગયું, પણ પછી પતિના ઉશ્કેરાટનું કારણ સમજાયું અને છણકો કર્યો, ‘ઘેર લાવીને શું એની પૂજા કરવાની છે? જાય થોડા દા’ડા એના બાપના ઘેર. ભેળાં રાહુલ અને પ્રીતાને ય લેતી જાય. એનાં માબાપ તો જાણે જ છે.’

શોભન જોઈ જ રહ્યો. ઝાંખા પ્રકાશમાં માનો ચહેરો સ્પષ્ટ દેખાતો નહોતો.

બનાવના ત્રણેક દિવસ પછી પોલીસ જયિતાને છોડાવી લાવી હતી. રેવાને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એમના મોંમાંથી નીકળી ગયું હતું, ‘ખરી કાઠા કાળજાની બાઈ છે! આટઆટલું ગુજર્યું તોયે જીવતી રહી.’

શબ્દો પતિને ઉદ્દેશીને બોલાયા હતા પણ શોભન તે સાંભળી ગયો હતો.

જયિતાને એને પિયર મોકલવાની વાત આવી ત્યારે શોભને કહ્યું, ‘શ્રીરામપુરમાં રહે તો પણ કોર્ટના ધક્કા તો થવાના જ છે. અહીં તો હું છું; ત્યાં આ બધી દોડાદોડી કોણ કરશે? અને, મહત્ત્વની વાત એ કે જયિતાનું ઘર આ છે, શ્રીરામપુર નહીં.’

‘ના, ભલે આવે, ભલે આવે’ કહેતાં ચિત્તરંજન ઊભા થઈ ગયા. ‘લમણામાં લખ્યું છે તે ભોગવ્યા વગર છૂટકો છે?’

થોડું અટકીને વળી બોલ્યા, ‘કોર્ટે એને ઘેર લાવવાની મંજૂરી આપી તો ભેગાભેગો કેસ કેમ ન બંધ કર્યો? પાર આવે. આ ડખલા તો ન રહે!’

‘બાબા, કાયદાનું તંત્ર એ રીતે નથી ચાલતું. બે પકડાયા છે, બે હજુ નાસતા ફરે છે. પકડાયા એમાંથી એકે ગુનો કબૂલ કર્યો છે પણ બીજાએ તો બચાવ માટે વકીલ રોક્યો છે. કેસ એમ સહેલાઈથી બંધ ન થાય. વળી, જજમેન્ટ ન આવે ત્યાં સુધી પોલીસ પણ માંડી ન વાળે.’

આકાશ સામે તાકી રહેલા ચિત્તરંજને આ સાંભળીને મસ્તક ધુણાવ્યું. ખાસ્સીવાર પછી બોલ્યા, ‘કોઈને સજા થાય કે ન થાય, તેથી આપણે શું ફેર પડવાનો છે? વહુને આ જે થયું તે ન થયું થવાનું છે? તારી જ વાત કર ને; તું આ બધું ભૂલી શકીશ?’

પ્રશ્નો સ્વયંસ્પષ્ટ હતા; શોભને ઉત્તર આપ્યો નહીં. પિતા બોલ્યા તે એક દષ્ટિએ સાચું હતું, પણ એમાં વાજબીપણું નહોતું, ન્યાય નહોતો. એનાથી તો એમની લાચારી છતી થતી હતી.

પહેલા દિવસથી જ એમનું આ વલણ હતું. તે રાતે ફરિયાદ નોંધ્યા પછી બરુન સિમલાઈ એને ઘટનાસ્થળે લઈ ગયો હતો. હુમલાખોરોની કાર ક્યાંથી આવી, કઈ દિશામાં ગઈ વગેરે વિગતો નોંધ્યા પછી છેક મધરાતે શોભનને એને ઘેર મૂકી ગયો હતો. જતાંજતાં યાદ દેવડાવ્યું હતું – બેનનો એક ફોટો જોઈશો; કાલે સવારે આપી જજો. જોકે, એફ.આઈ.આર.માં શોભને વર્ણન તો કર્યું જ હતું; ઉંમર છત્રીસ વર્ષ, ઊંચાઈ પાંચ ફૂટ પાંચ ઈંચ, ઊજળો વાન, ભરાવદાર બાંધો. અહીં એ અટવાઈ ગયો હતો. પત્નીના દેખાવનું વધારે વર્ણન તો શું કરવું? થોડું અટકીને ઉમેર્યું હતું : બહુ રૂપાળી તો નહિ પણ દેખાવડી ગણાય. જમણા કાનની નીચે નાનો તલ છે.

આ તબક્કે પોલીસવાળાએ ફોટોગ્રાફની માગણી કરી હતી.

જીપમાંથી ઊતર્યો ત્યારે બેઠકરૂમની બારીમાં બાબા દેખાયા. એની રાહ જોતા ઊભા હતા. પોલીસની જીપ ગઈ તે પછી એમણે બારણું ઉઘાડ્યું. શોભને બધી વાત કરી ત્યારે થોડીવાર તો મૂઠ બની બેસી રહ્યા.

પછી બોલ્યા, ‘સીધા પોલીસસ્ટેશને દોડી જવાની શી જરૂર હતી? મને તો પૂછવું હતું!’

એ શું કહેવા માગતા હતા તે શોભનને સમજાયું નહીં.

એના હોઠે અને નાક પર એન્ટીસેપ્ટિક ક્રીમ લગાવતાં મા બબડાટ કર્યે ગયાં હતાં : ‘આ તો જાણે મટી જશે, પણ ગઈ તે થોડી જ પાછી આવવાની છે? અને, આવે કે ન આવે, હવે એને શું કરવાની!’

માના ગયા પછી જયિતાના ઓશિકામાં મોં છુપાવીને શોભન ખૂબ રડ્યો હતો.

ઘટનાના બાર દિવસ પછી, પિતાના નિષ્ફુર પ્રશ્નની સમક્ષ નિરુત્તર બની ઊભેલા શોભનને વિચાર આવ્યો : તે રાતે ગુંડાઓએ માર મારીને જવા દીધો એને બદલે એને પૂરો કરી નાખ્યો હોત તો જયિતાનું શું થાત? આ ઘરના દરવાજા તો એને માટે બંધ થઈ ગયા હોત. એના માબાપ પાસે ગઈ હોત? એ લોકોએ કદાચ એને આશરો આપ્યો હોત, પણ એક તો અત્યાચારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રી અને વળી વિધવા. બેવડું કલંક. એને માટે જીવવા જેવું શું રહ્યું? આત્મહત્યા કરત કે પછી બાળકોને ખાતર ભાગ્યમાં લખ્યું તે સ્વીકારી લેત?

તે પછી આખું આયખું –?

(૨)

મરી ગયો હોત તો જુદી વાત હતી, પણ શોભન તો જીવતો રહ્યો છે. એટલું જ નહીં, ઠીકઠીક વાગ્યું અને થોડી ક્ષણો માટે સૂધબૂધ જતી રહી પરંતુ એણે કર્તવ્યભાન ગુમાવ્યું નથી.

વારંવાર પેલો વિચાર આવતો હતો : પોતે હયાત રહ્યો ન હોત તો જયિતાનું શું થાત?

રસ્તાની બાજુમાં પડેલી લાશ તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું હોત અને પોલીસને જાણ કરી હોત. હત્યા એ બળાત્કાર કરતાં મોટો ગુનો તેથી તપાસના કેન્દ્રમાં એ રહ્યો હોત અને જેનું રક્ષણ કરવા જતાં પોતે જીવ ગુમાવ્યો એ વ્યક્તિ ગૌણ બની ગઈ હોત. અલબત્ત, હત્યા કેવા સંજોગોમાં થઈ તેની તપાસ દરમિયાન કોઈ તબક્કે જયિતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, પણ ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હોત. કદાચ એની ભાળ જ ન મળી હોત અને પોલીસ એને છોડાવી ન શકી હોત. એટલે કે, શોભનનું મૃત્યુ થયું હોત તો ગુનેગારો ફાવી ગયા હોત. છેલ્લા બાર દિવસ જે હીનતાનો અનુભવ થયો તે, પોતાની ઉપર જે વીતી તે, છતાં માત્ર જયિતાને ખાતર પોતાનું જીવતા રહેવું જરૂરી હતું.

પોલીસવાન નારીસુરક્ષા ગૃહ તરફ જઈ રહી હતી ત્યારે શોભનના મનમાં આ વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા. તે રાતે સીધા પોલીસ સ્ટેશને જવાને બદલે શું કરવું તેની સલાહ લેવા પિતાની પાસે ગયો હોત તો એમણે ફરિયાદ નોંધાવવાની ના જ પાડી હોત. પ્રથમથી જ આ બાબતમા એમનું વલણ સ્પષ્ટ હતું. હજુ શોભનને આ સમજાતું નથી. બાબા કેમ આવું વિચારતા હશે?

પોલીસની બીક હશે?

પોલીસનું નામ પડે અને એ ગભરાઈ જતા તે સાચું, પણ બે મહિના પર પાણીનો પંપ ચોરાયો ત્યારે તો સીધા પોલીસ સ્ટેશને દોડી ગયા હતા. પોલીસે જોઈશું, તપાસ કરીશું એવી ધરપત આપી પણ પંપ તો પાછો ન જ મળ્યો. તે વખતે શોભને કહ્યું હતું, ‘આમાં એવું છે, બાબા, કે ચોરાયેલી વસ્તુ તરત પાછી મળી તો મળી, બાકી ભૂલી જવાનું. પોલીસ પાસે આવાં ક્ષુલ્લક કામો માટે ટાઈમ ન હોય. આમેય ડબલું જૂનું હતું અને કાન ફાડી નાખે એવો અવાજ કરતું હતું. આ બહાને નવો પંપ આવશે. પંપની કિંમત શી!’

‘મુદ્દો પંપની કિંમતનો નથી,’ ચિત્તરંજન બોલ્યા હતા, ‘મુદ્દો ચોરીનો છે. ચોરી થાય જ કેમ? પોલીસખાતું કરે છે શું? આવા કેસ ન ઉકેલવામાં આવે તો તો ચોરોને છૂટો દોર મળી જાય.’

એટલે કે, પોલીસની બીક નહીં, કારણ કંઈક બીજું જ હતું.

ફરિયાદ નોંધાવવામાં આવે તો વાત બહાર પડી જાય, ઘેર પોલીસવાળાઓના આંટાફેરા રહે અને કુળની પ્રતિષ્ઠાને કાળી ટીલી લાગે – બાબાને એની ચિંતા હશે? તે રાતે લગ્નના રિસેપ્શનમાંથી પરત આવી રહ્યાં હતાં ત્યારે જયિતાના શરીર પર જે દાગીના હતા એમની કિંમત દસ પંપસેટ કરતાં પણ વધારે હશે, છતાં બાબા અને મા બેમાંથી કોઈએ એ દાગીના ગયા એની હાલવોય નહોતી કરી. ઉલટાનું, એ જે કંઈ બોલ્યાં તે પરથી તો લાગતું હતું કે એમના મનમાં એક જ વિષય હતો : છત્રીસ વર્ષની જુવાનજોધ સ્ત્રીને ગુંડાઓ ઉપાડી જાય તે પછી શું શું બની શકે. ડોસાડોસીએ માની લીધું હતું કે એ જીવતી ન રહે. કાંતો એટલા બધા શારીરિક ત્રાસને પરિણામે એનું મૃત્યુ થાય અથવા વાસના સંતોષ્યા પછી પેલા હેવાનો એને મારી નાખે. તો પછી ફરિયાદ નોંધાવવાનો શો અર્થ? અને માનો કે જીવતી હોય અને થોડા દિવસ પછી પોલીસ એને છોડાવી લાવે, તો પણ બનવાનું હતું એ તો બની ગયું હોય. કેટલાયે પુરુષોએ અભડાવી હોય એવી કલંકિની

જીવતી રહે અને એ બેશરમને પાછું પોતાને ઘેર આવવું હોય, પત્ની અને પુત્રવધૂનો પાઠ ભજવવા – તે વાત ડોસાડોસી સ્વીકારી શકતાં જ નહોતાં. એના કરતાં મરી ગઈ હોય તો સારું.

નોકરી અને રાજકારણ – આ બે ક્ષેત્રોના અનુભવ પરથી શોભન સમજે છે કે અમુક સંજોગોમાં સત્યનો સ્વીકાર કરવાનું સહેલું નથી હોતું. મન એને માનવાનો જ ઇન્કાર કરે છે. પછી, ઢાંકપિછોડો કરવા માટે એની ઉપર જુઠાણાંનો લેપ કરવામાં આવે છે. આવી ક્વાયત ચિત્તરંજન અને રેવાએ પહેલા દિવસથી જ શરૂ કરી દીધી હતી. બન્યું તે બન્યું; હવે એનું ફીંડલું વાળી સંતાડી દો. શોભનભાઈ હોંશિયારી કરી પોલીસ પાસે પહોંચી ગયા અને વાતને થોડી ચૂંથી નાખી. હવે એમાંથી રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો? અચ્છા, ચાલો, ઘરમાં હાલ કોણકોણ જાણે છે? જયિતા તો છે નહીં, એટલે જાણકાર ત્રણ : બાબા, મા અને શોભન. બાળકોને તેમ નોકરને ખબર નથી, પણ એ લોકો પ્રશ્નો તો કરશે જ, ખાસ કરીને દસ અને સાત વર્ષનાં બે બાળકો કકળાટ કરશે કે મમ્મી ક્યાં ગઈ, કેમ દેખાતી નથી?

એમને ફોસલાવવા માટે શું કહેવું?

એ માટેનું નાટક બીજા દિવસે સવારે જ ભજવાયું હતું. શોભન જાગ્યો છે એની ખબર પડતાંવેંત રેવા એના રૂમમાં પહોંચી ગયાં અને ગુમસુમ બેઠેલા પુત્રના હાથમાં ચાનો કપ મૂકતાં હાથવોચ કરી નાખી, ‘હાય હાય, જો ને, તને તો કેટલું વાગ્યું છે! ડોક્ટરને બતાવવું પડશે ને? બહુ દુખે છે, બેટા?’

શોભને નકારમાં મસ્તક ધુણાવ્યું. અને માંડમાંડ કળ વળી રહી હતી અને આગલી રાતે ખરેખર શું બન્યું હતું તે યાદ કરવા મથી રહ્યો હતો. બોલ્યો ત્યારે જાણે શોભન નહીં, બીજા કોઈનો સ્વર, ‘મારાથી નથી જોયું જતું... એ બિચારી...’

આંખો બળવા લાગી.

રેવાના ચહેરા પર એક છાયા આવી ગઈ, ‘બધું સમજું છું, બેટા, તારા પર શું વીતી રહ્યું છે, એની શી દશા થઈ હશે... આ છોકરાંને કેમ કરીને સાચવવાં તે મને તો સમજાતું નથી, અને કેમ, અમને દુઃખ નહીં થતું હોય? અમારાં નસીબ ફૂટેલાં, બીજું શું? નહીંતર, ઘરની વહુને –’

શોભન કંઈ બોલ્યો નહીં.

‘ચા પી લે, દીકરા.’

શોભને ચાનો ઘૂંટડો ભર્યો તે જોઈને માને થોડી રાહત થઈ. ‘તારા બાબા તો આખી રાત, ઘરનો આ છેડો અને પેલો છેડો, મટકું ય માર્યું નથી.’

હોઠે બળતરા થતી હતી. જેમતેમ મોટા ઘૂંટડે ચા ગળે ઉતારી દીધી, ‘રાહુલ અને પ્રીતા ક્યાં છે?’

‘એમના રૂમમાં –’ કહેતાં એ ઝડપથી ઊભાં થઈ ગયાં, ‘તારા બાબાને મોકલું. એમને કંઈક વાત કરવી છે. અને સાંભળ. તારે આખો દિવસે ક્યાંય જવાનું નથી.’

‘અરે પણ ગયા વગર કેમ ચાલશે? પોલીસને જયિતાનો ફોટો આપવાનો છે. પાછા વળતાં ધનૂરનું ઇન્જેક્શન લેવાનું છે. આ હોઠ જો, સૂજી ગયો છે. હજી બળતરા થાય છે.’

‘એની ક્યાં ના પાડું છું! પડ્યો ત્યાં શી ખબર કેવી માટી હશે. પણ તારા બાબાને મળ્યા વગર જતો નહીં.’

ખાલી કપ લઈને એ ગયાં અને બીજી ક્ષણે બાબાનો પ્રવેશ થયો. ચોર નજરે શોભનની સામે જોઈ લીધું, હળવેથી બારણું બંધ કર્યું! શું કરવું એનું પાકું રિહર્સલ કરીને આવ્યા હોય એવું લાગતું હતું. શોભન હજી

પલંગ પર સૂતો હતો. એ સામે સ્ટૂલ ઉપર બેઠા : સ્ટૂલ, જ્યાં બેસીને આગલી સાંજે જયિતાએ શણગાર સજ્યા હતા.

બેસતાંની સાથે બોલ્યા, ‘ભાઈ, તને તો ખૂબ વાગ્યું છે. ડોક્ટરને નહીં બતાવવું જોઈએ?’

શોભન નીચું ઘાલીને બેસી રહ્યો. બાબા એની તબિયતના સમાચાર પૂછવા તો નહોતા આવ્યા. જે કહેવાનું હોય તે ઝટ પતાવીને વિદાય લે તો સારું, જેથી પોતે છોકરાં પાસે જઈ શકે.

‘હું એમ કે’તો’તો –’ એમનો સ્વર કંઈક જુદો લાગતો હતો. ‘આપણે હમણાં કોઈને કશી વાત કરવી નથી. છોકરાંને તો મેં કહી દીધું છે કે ટેક્સીને એક્સિડન્ટ થયો હતો, વહુમાને છાતી તથા માથાના ભાગે ઈજા થઈ છે અને હોસ્પિટલમાં છે. તને પણ વાગ્યું છે.’

શૂન્ય નજરે શોભન એમની સામે તાકી રહ્યો.

‘છોકરાંને બીજું શું કહેવું?’ થોડું અટકીને બાબા મૂળ વિષય પર આવ્યા, ‘ના, ના, લૂંટ નહીં, લૂંટનો જ ઈરાદો હોત તો દાગીના ઉતારી લઈ એને છોડી દીધી હોત અને ક્યારનીય ઘેર આવી ગઈ હોત, લગભગ આઠ કલાક થયા. આટલો વખત એ લોકો થોડા જ હાથ જોડીને બેસી રહ્યા હશે!’

એમના કહેવાનો અર્થ સાવ ઉઘાડો હતો. સસરાના મુખે ઘરની વહુ વિશે પુત્ર સમક્ષ ખુલ્લેખુલ્લી આવી ભાષામાં વાત? જુગુપ્સા થઈ. પણ શોભને જેમતેમ કરી જાતને સંભાળી.

‘તને આટલું બધું વાગ્યું છે એટલે એક્સિડન્ટ થયો હશે એ વિશે કોઈને શંકા કરવાનું કારણ નથી. છોકરાંને પણ એ જ કહેવાનું. એમ કે મમ્મી આઈ.સી.યુ.માં છે અને ત્યાં નાનાં છોકરાંથી ન જવાય. હોસ્પિટલનું નામ પણ આપી દેવાનું. બંગુર હોસ્પિટલ. આ બન્યું એની નજીક જ છે.’

‘એ તો ઠીક, પણ પછી શું?’ શોભન કટુતાથી બોલ્યો, ‘તમને લોકોને બસ, પોતાની જ પડી છે, પણ પેલીનો વિચાર કર્યો? એને મારી નાખી હશે તો?’

‘એવા વિચારો શા માટે કરવાના? પોલીસ એનું કામ કરે જ છે. જોઈએ –’ કહેતાં એ ઊભા થયા. જતાં જતાં ઉમેર્યું, ‘એક્સિડન્ટની વાત સાંભળી છોકરાં બિચારાં હેબતાઈ ગયાં છે. છો રહ્યાં ઘેર. નથી મોકલવાં સ્કૂલે. તું જરા જઈને એમની પાસે બેસ, આમતેમ થોડી વાતો કર. સાંજે વળી બહાર આંટો મારવા લઈ જજે.’

થોડીવાર પછી શોભન પોલીસસ્ટેશને ગયો. ઓફિસર-ઇન-ચાર્જને જયિતાનો ફોટો આપ્યો. એ નિરાંતે એનું નિરીક્ષણ કરતાં બોલ્યો, ‘પુષ્પ જેટલું વધારે સુંદર એટલું એનું ચૂંથાઈ જવાનું જોખમ વધારે! બહુ ખરાબ થયું, બહુ ખરાબ. કાલે રાત્રે જ અમે બધાં પોલીસસ્ટેશનોને જાણ કરી દીધી છે. જોઈએ. અમે તો અમારાથી બનતું બધું કરી છૂટીશું, પણ સાચું કહું તમને? અમારે માટે તો આ રોજની વાત છે. હમણાં હમણાં આવા કેસો છાશવારે બને છે. માણસો કારમાં બેસીને આવે અને સ્ત્રીને ઉપાડી જાય. ગઈકાલે જ આવો બનાવ કારેયા પોલીસ સ્ટેશનની હદમાં બન્યો. જોકે એ છોકરી ઉંમરમાં નાની હતી, પરણેલી નહોતી. એના બો યફ્ટેન્ડ સાથે રખડતી હતી. તમે બચી ગયા એમ કહો; એ છોકરાનું તો માથું ફોડી નાખ્યું છે તે એ પડ્યો હોસ્પિટલમાં. છતાં જોઈએ –’

જોઈએ, પ્રયત્ન કરીએ. શબ્દો, ઠાલા શબ્દો. કંઈ પરિણામ મળતું નહોતું. શોભનને લાગ્યું કે દિવસે દિવસે એ ઢીલો પડી રહ્યો હતો. એક જાળામાંથી જેમતેમ કરીને બહાર નીકળે ત્યાં બીજામાં ફસાતો હતો. છોકરાંએ હઠ કરી અને બપોર પછી એમને બંગુર હોસ્પિટલ લઈ ગયો તો ત્યાં જૂઠાણામાં અટવાવાનું થયું.

જયિતા આઈ.સી.યુ.માં હતી અને છોકરાંને ત્યાં પ્રવેશ અપાતો નહોતો એવું સમજાવી, એમને ભૂવનના હવાલે કરી પોતે દસેક મિનિટ માટે ત્યાંથી ખસી ગયો અને આઘે એક જગ્યાએ સંતાઈને જોઈ રહ્યો. છોકરાં બિચારાં નિશ્ચેતન પૂતળાં જેવાં લાગતાં હતાં. સાવ નંખાઈ ગયેલાં, ગુમસુમ.

પાછા જઈ કહી દીધું, ‘મમ્મીને કાલ કરતાં સારુ છે, હોં. જોકે સાજા થતાં હજુ થોડો સમય લાગશે.’

વાન હાવરા બ્રિજ પરથી પસાર થઈ રહી હતી ત્યારે સબ-ઇન્સ્પેક્ટર બરુન સિમલાઈ એની સામે ફર્યો, ‘સિગારેટ પીશો, મોટાભાઈ?’

‘ના, થેન્ક યુ, નથી પીતો.’

‘બિલકુલ નથી પીતા?’

‘ઓકે, લાવો.’

બરુન સિમલાઈ ડ્રાઇવરની પાસે હતો. શોભન પાછળની સીટ પર, ખોળામાં પ્લાસ્ટિકની થેલી દબાવીને બેઠો હતો. થેલીમાં હતાં જયિતાનાં એક જોડી કપડાં અને છાપામાં વીટેલી સ્વિપર. બે દિવસ પર મળવા ગયો ત્યારે જયિતાએ સંસ્થા તરફથી મળેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. ડ્રેસ એવો વરવો હતો કે શોભન આંખ ઊંચી કરીને એની સામે જોઈ પણ શક્યો નહોતો.

બનાવના ત્રણ દિવસ પછી સોનારપુરના એક ખંડિયેર જેવા મકાનમાં પોલીસ પહોંચી ત્યારે જયિતા લગભગ બેશુદ્ધ અવસ્થામાં હતી. શરીર પર દાગીનો એકે નહોતો. સાડી અને બ્લાઉઝના લીરાથી દેહ જેમતેમ ઢાંકેલો હતો. આ વસ્ત્રો પોલીસે મુદ્દમાલ તરીકે કબજે કર્યાં હતાં. મહિલા પોલીસ અધિકારી સમક્ષ આપેલા નિવેદનમાં જયિતાએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે પોલીસના હાથે બે ઝડપાયા એ ઉપરાંત બળાત્કાર ગુજારનારા બીજા પણ બે હતા.

સિગારેટ સળગાવતાં શોભનના હાથ ધ્રૂજતા હતા. એક ફૂંક મારી અને ઉધરસ ચડી. એની હાંફ હેઠી બે ઠી ત્યારે બરુન સિમલાઈએ ધીરે રહીને ટોણો માર્યો, ‘આમ તો ઘેર લાવવા ઉતાવળ કરતા હતા, તો હવે શું થયું? મોળા પડ્યા?’

‘ના, ના. ઉધરસ તો અમસ્તી –’

પોતાની ઉપર મંડાયેલી પોલીસવાળાની આંખોથી બચવા એણે આડું જોઈ લીધું અને જડબા પર હળવેથી હાથ ફેરવ્યો. સવારે ઘરેથી નીકળતાં પહેલાં એણે અરીસામાં જોઈ લીધું હતું. વાગેલા ઉપર લગભગ રૂઝ આવી ગઈ હતી. હોઠ ઉપર મારની નિશાની નહોતી.

‘આજે રજા આપવાની છે તેની સુરક્ષા ગૃહવાળાઓને તો જાણ હશે ને?’

‘મેં કાલે જ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને ફોન કરી દીધો હતો. જરૂરી કાગળો પણ સાથે લીધા છે.’

‘અમારે કારણે તમનેય કેટલી બધી હેરાનગતિ થાય છે!’ શોભન બેધ્યાનપણે, માત્ર વાતચીત ચાલુ રાખવા માટે બોલ્યો.

‘એમાં હેરાનગતિ શાની, સાહેબ? અમારે પોલીસવાળાઓને તો આ રોજનું થયું, ટેવાઈ ગયા.’

શોભન કંઈ બોલ્યો નહીં.

‘જોકે આવા કેસોમાં કામ કરવાનું હોય ત્યારે સાલું થોડું દુઃખ તો થાય.’ થોડીવાર મૂંગા રહ્યા પછી બરુન સિમલાઈએ કહ્યું, ‘હું આની, બળાત્કારના કેસોની વાત કરું છું. અમુક બાઈઓ બિચારી આઘાતમાંથી બહાર નીકળી જ નથી શકતી. કોઈ કોઈ તો ગાંડી થઈ જાય છે. કેટલીક તો વળી આપઘાત કરે છે. ઠીક છે, બળાત્કારીઓને અમે કદાચ પકડી લઈએ અને કોર્ટમાં ગુનો સાબિત કરી શકીએ તો નાલાયકોને થોડીઘણી સજાએ થાય, પણ બાઈને તો બિચારીને આખી જિંદગીનું કલંક. તમારી વાત નથી કરતો, હોં સાહેબ, તમારી વાત જુદી છે. બેનનું નસીબ કે આવું કુટુંબ મળ્યું, તમારા જેવું વિચારનારા પતિ મળ્યા.’

બરુન સિમલાઈ અહીં અટક્યો, પણ શોભનની વિચારધારા આગળ ચાલી. એને થયું, આ માણસની સમજ સરળ છે અને એ સીધી લીટીમાં જ વિચારે છે. એ માને છે કે જયિતાની સ્થિતિ જુદી છે અને ઘેર જાય તે પછી એને કોઈ તકલીફ પડશે નહીં.

પોતાને ઘેર શું ચાલી રહ્યું છે તેની એને ખબર નથી!

આજે સવારે ઘેરથી નીકળતી વખતે એણે માને કહ્યું હતું, ‘આપણે બધાંએ ખૂબ સાચવવું પડશે, મા. એને જરાય અમૂઝણ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડશે. જાણે કશું બન્યું નથી, કશું બદલાયું નથી.’

‘બોલવું સહેલું છે, પણ એ શક્ય છે ખરું? બદલાયું છે એવું તો એને લાગ્યા વગર રહેવાનું નથી. તને પણ લાગશે જ,’ માએ દબાયેલા અને વ્યથિત સ્વરે કહ્યું હતું, ‘કેટકેટલા પુરુષોએ અભડાવી છે! કહી દેજે એને કે મારા પૂજાઘરમાં પગ નથી મૂકવાનો. મને તો વિચાર કરું છું અને ઊલટી થવા જેવું થાય છે.’

ઊલટી થવા જેવું તો શોભનને પણ થાય છે, આજ સવારથી નહીં, કેટલાયે સમયથી, પરંતુ એ રહ્યો જયિતાનો પતિ; એનાથી એવું બોલાય નહીં. માની વાત મગજમાં ઊતરી તે પછી શોભનને પ્રશ્ન થયો : શા માટે પોતે એને પાછી લાવવા આ બધી મથામણ કરે છે? પોતાને માટે, છોકરાંને એમની મા મળે એટલા ખાતર કે પછી પોતે ભલો છે, ઉદાર છે એવું સાબિત કરવા? આજે કબાટમાંથી જયિતાનાં કપડાં બહાર કાઢતો હતો ત્યારે પેલો વિચાર કેમ આવ્યો – અત્યાચારીઓમાંથી કોઈને એઈડ્ઝ હશે તો? હવેથી સૂવાનું જુદા પલંગમાં? બદલાયું હતું, ઘણું બદલાયું હતું. પત્નીપ્રેમના દાવા કરતો હતો, આંસુ સારતો હતો, પણ આ બન્યું તે પછી જયિતા માટેની લાગણી તો મરી ગઈ હતી.

એની સમક્ષ માત્ર પ્રશ્નો હતા; ઉત્તરો નહોતા. એને બેચેની હતી, શ્વાસ રુંધાતો હતો, ત્યાં સુધીનો વિચાર આવ્યો કે આજે જયિતાને નહીં, એની લાશને ઘેર લઈ જવાની હોત તો વધારે સારું.

આખા શરીરને નીચોવી નાખતો ઉબકો આવ્યો. બરુન સિમલાઈએ પીઠ ફેરવીને એની સામે જોયું અને બંનેની દૃષ્ટિ મળી.

શોભન હળવેથી બોલ્યો, ‘પીવાનું પાણી મળશે બે ઘૂંટડા?’

કાવ્ય

એક કાવ્ય જયદેવ શુક્લ

શરદનું
આ પાછોતરું પરોઢ,
દઝાડતા દિવસો પછીનું
પહેલવારકું!

કપૂર જેવા સફેદ
આ માખણિયા ઉજાસમાં
ઊંચે ઊંચે ઊડવાનું
મન...

આછા ધુમ્મસિયા, શીતળ ઉજાસની
છ-છ પાંદડીઓ કોતરી,
નારંગી ઉલ્લાસ સાથે
તારા શરીરની ગન્ધ લઈ,
પારિજાત પુષ્પો
વ્હાલથી પૃથ્વીને સ્પર્શે છે.

પૃથ્વીની પીમળ
બધી દિશાઓ
રંગી દે છે.

આ ઘેનાળી, ઊજળી સુવાસને
બથ ભરી, ચાટી, ચૂસી
ઊંડે ઊંડે
ઊંચે ઊંચે અડવાની
ઝંખના...

પણ, આ બધું
થોડી ક્ષણોમાં
ભુક્કો કરી ઉરાડી મૂકે છે
આ અદેખો સૂરજ!

બળદગાડું ચલાવવા માટે હાંકણહાર પાસે બે એક્સીલરેટર્સ હોય છે – પરોણો અને જીભ. મુખ્ય ગતિપ્રેરક તે ઘોંચપરોણો. પણ માત્ર ઘોંચપરોણાથી બળદો આગળ દોડતા નથી હોતા – જીભ પણ ચલાવવી પડતી હોય છે! હાંકેડુ જીભનો ગાલિપ્રદાનથી ને વાત્સલ્યવચનથી એમ બેવડો ઉપયોગ કરે. અમારા ઈડર-પ્રદેશના હાંકેડુઓ સાદામાં સાદી ગાળ વાપરે તે – ‘હેંડ, હેંડ, તારો બાપ મરે, હેંડ’. તો વળી, ‘મારો બાપો’ કે ‘બાપ્પો બાપ્પો’ એમ લાડવચન પણ ઓચરે.

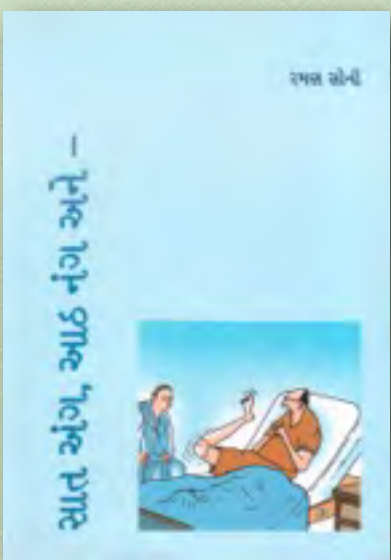
પણ બળદ-ચાલન માટે એક બીજો પ્રયોગ પણ કરાય છે : ડાબી તરફના બળદને પરોણાની આર ઘોંચતાંઘોંચતાં ગાડાવાળો ક્યારેક કહેતો હોય છે – ‘ડાબો, ડાબો’. પણ ઘણાં નિરીક્ષણો પરથી મેં તારવ્યું છે કે જમણા બળદને ચલાવવા માટે પણ એ ચાલક ટેવવશ ‘ડાબો, ડાબો’ જ કહેતો હોય છે! ‘ડાબા’નો એવો તે શો મહિમા હશે?

○

જન્મ પછી, જ્યારે મારા હાથ ચાલતા થયા ત્યારે પ્રથમ ક્રિયાવંત થયેલો મારો ડાબો હાથ! પછાડવું, ભાંગવું, તોડવું, મારવું, ઝાપટ મારવી, ઝાપટ મારીને ખાવું – એમ બધો જ ક્રિયાકલાપ હું ડાબે હાથે કરતો. જમણો હાથ ત્યારે શું કરતો હશે એ મને આજે તો કશું જ યાદ નથી. પરિણામે, જીવનનો પહેલો એવોર્ડ મળ્યો તે ‘ડાબોડી’નો. (એવોર્ડની શોભા જાળવવા ‘ડાબોડી’ શબ્દ વાપર્યો, બાકી સંબોધન તો ‘ડાબોડિયા’ તરીકે જ થતું...)

આખી દુનિયામાં – દુનિયાભરની પંચાત છોડીએ તો, સમસ્ત ભારતવર્ષમાં – જમણોડી મનુષ્યનો મહિમા જ વધારે. આમેય ડાબોડીઓની સંખ્યા ઓછી છે (એ બધા જ જો કે જિનિયસ હોય છે પણ એ વાત તો અંગત ગણાય!) આર્ય સંસ્કૃતિએ દક્ષિણ હસ્તવાળાઓનો હાથ હંમેશાં ઉપર રાખ્યો છે. દક્ષિણા અપાય પણ જમણા હાથે, ને લેવાય પણ જમણા હાથે. પ્રસાદની લેવડ-દેવડ પણ જમણા હાથે. (ને એ કામમાં પાછી ડાબા હાથને ખબર પણ ન પડવી જોઈએ!) સ્ત્રીદાક્ષિણ્યમાં પણ ‘દક્ષિણ’તાનું ગૌરવ છે. આદર વામાનો ને છતાં યશ દાક્ષિણ્યને! ભવિષ્યવેત્તાઓ (વેતા એમનામાં હોય કે ન હોય) પણ ભાવિકથન માટે તો જમણો હાથ જ જોવાના – જાતક ડાબોડી હોય તો પણ. ‘આ તે કેવો ન્યાય, જગતમાં.., આ તે કેવો ન્યા...ય?!’ – એવું જૂની રંગભૂમિનું ગીત યાદ આવી જાય છે...

નાનુંસરખું ભારતીય સંસ્કૃતિનું બાળક અને કોઈપણ ઉંમરનો અભારતીય પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો મનુષ્ય – બબ્બે હાથે ખાય છે, ખાઈ ‘શકે’ છે, પરંતુ આર્ય બાળ જ્યારે જાતેષુ પંચમે વર્ષે, અર્થાત્ પાંચ વર્ષનો થાય, ત્યારે?

હું પાંચેક વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યાં સુધી તો મારી વામ-લીલા (ડાબે હાથે ભાંગવાતોડવાખાવાની રમત) ઘરમાં સૌએ ચલાવી લીધી પણ પાંચનો થયા પછી પણ મેં ડાબે હાથે ખાવાનું ચાલ્યું રાખ્યું એ સામે સૌને વાંધો પડવા માંડ્યો – મને ખીજવવાનું ને મારા પર ગુસ્સે થવાનું એમણે શરૂ કર્યું – ‘શરમા, શરમા!’ વળી એમાં પિતાજીનો ગુસ્સો તો માત્ર અવાજ કે ત્રાડ પૂરતો જ સીમિત નહોતો રહેતો –તાડનથી જ પરિણામ સાધી શકાય છે એવો એમનો દઢ મત હતો. પરંતુ, એમનો માર ખાતાંખાતાં પણ મેં નોંધેલું કે એઓશ્રી મને મારી રહ્યા છે ડાબા હાથે! થોડાક દિવસ પહેલાં એ કોઈના પર ગુસ્સે થયેલા ત્યારે કહેતા હતા કે, ‘મારા ડાબા હાથની એક પડશે ને તો બીજી નહીં માગે!’ મારા મનમાં ગડ બેસી ગયેલી.

ખાતી વખતે જ આ રીતે બેચાર વાર મારા ખાધા પછી મારા મનમાં એ ગડ પણ બેસી ગઈ કે હવે ડાબા હાથે ખાવાનું ચાલુ રાખવું હિતાવહ નથી – ખાસ કરીને જાહેરમાં.

આમ, ધીમે ધીમે, ભોજન વિશે મારું દક્ષિણાયન થતું ચાલ્યું.

વળી આર્ય સંસ્કૃતિએ ડાબા હાથ અને જમણા હાથને કામ સ્પષ્ટપણે વહેંચી આપેલાં હતાં – શૂદ્રકાર્ય (સફાઈનું) ડાબા હાથે કરવાનું, તે દિવસોમાં તો છેક ગામને ઝાંપે જઈને; અને ભદ્ર કાર્ય (ભોજનાદિ) જમણા હાથે કરવાનું, ઘરની અંદર જ રહીને. (ઘરની બહાર, ઘરની ચોપાડ કે આંગણામાં બેસીને પણ કોઈ જમી ન શકે, જમતાંજમતાં બાળક પણ ઘરની બહાર ન નીકળી શકે.) એટલે જ, ડાબા હાથે જમવું એ ગંદી, અસંસ્કારી, ને પરિણામે ત્યાજ્ય ટેવ ગણાય – એવું અમને/આપણને સૌને કહેવામાં, ખરેખર તો ઠસાવવામાં આવતું. એટલે પછી તમારે સુધર્યે જ છૂટકો...

ભાષાવિજ્ઞાનના એક વિદ્વાને કહેલું કે ઉચ્ચારણની પ્રાકૃતિકતા પર જ્યારે અર્થનું સાંસ્કૃતિક આક્રમણ થાય છે ત્યારે માનવભાષાની રચના થાય છે. એટલે કે, મોંમાંથી અવાજો કાઢવા – રડવાના, હસવાના, ઘૂરકવાના, બરાડવાના, કરાંજવાના, ચીસો-રાડો નાખવાના, વગેરે, વગેરે – એ બધા જ સર્વ મનુષ્યો માટે કુદરતી – પ્રાકૃતિક – અવાજો છે પણ જેવું તમે કોઈ એક ભાષામાં બોલવાનું શીખો કે તરત જ અવાજ કાઢવાની આ કુદરતી શક્તિ પર અર્થનું અકુદરતી આક્રમણ વેઠી લેવું પડે છે!

પણ મૂળ મુશ્કેલી જ એ છે કે મનુષ્ય કુદરતી આદતો બલકે એ આદતોના આનંદો જલદી છોડી શકતો નથી. એટલે, અગાઉ જે નાનકડી યાદી આપી છે એ રડવાના, રાડો નાખવાના, વગેરે બધા જ પ્રકારના અવાજો, જગતની બધી જ ભાષાઓના મનુષ્યો, અનેકવાર અને વારંવાર કાઢતા હોય છે ને બંધન વગરની એ સ્વતંત્રતાનો ‘જન્મ’સિદ્ધ અધિકાર ભોગવતા હોય છે.

એ થિયરી પ્રમાણે, જમણા હાથે જમવાનું મને (ધમકીપૂર્વક) શીખવવામાં આવ્યું હોવા છતાં મારા ડાબા હાથની પ્રકૃતિ એનો ખેલ કર્યા વિના રહેતી નથી. રોટલીદાળશાક અને વળી ભાતસુધ્યાં ખાવા માટે હું જ્યારે પાંચ આંગળીઓનો ઉપયોગ કરું છું ત્યારે એ પાંચે જમણા હાથની જ હોય છે. પણ જેવો હું ચમચી પકડવા જાઉં છું – દાળ માટે કે દૂધપાક માટે – એવો મારો ડાબો હાથ જ આગળ આવી જાય છે! જમણા હાથે ચમચીથી ખાવું મને ક્યારેય ફાવ્યું નથી. ડાબે હાથે ચમચી પકડીને ખાતાં – ખાસ તો કેરીનો રસ ખાતાં ક્યારેક એક બે ટીપાં મારા શર્ટ પર અવશ્ય પડે છે; પરંતુ જો હું જમણા હાથે ચમચી પકડીને ખાવાનો પ્રયત્ન કરું તો એક બે ટીપાં મારા મોંમાં અવશ્ય પડે, પણ બાકીનો સર્વ રસ મારા શર્ટને ફાળે જાય – એમાં મને લગીર પણ શંકા નથી.

પણ છેવટે તો નવાં શિક્ષા/શિક્ષણની આદત પડતી જાય છે કેમ કે, લોક-શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે – મનુષ્યમાત્ર, સંસ્કારી થવાને પાત્ર, મારા એક જમણોડી મિત્ર છે. એમના જમણા હાથે એક વાર ફેંક્યર થયું. ઓપરેશનમાં ડોક્ટરની કુદરતી અણઆવડતને કારણે કંઈક ગોટાળો (= કોમ્પ્લીકેશન) થયો, એટલે થોડા

વખત પછી ફરી ઓપરેશન કરાવવાનું થયું. એમાં ને એમાં એમનો હાથ સાજો થતાં છ માસ નીકળી ગયા. આ દરમ્યાન એમને ડાબે હાથે ખાવાની ટેવ પાડવી પડી. શરૂઆતમાં તો ઘણું કષ્ટ પડ્યું. પણ પછી વળી એ ફાવી ગયું. પણ પછી એ એટલું બધું ફાવી ગયું કે જમણો હાથ સાજો થયો ત્યાર પછી પણ મિત્રે ડાબે હાથે જ ખાવાનું ચાલું રાખ્યું – કેમ કે, હવે એ જમણે હાથે જમી જ શકતા ન હતા!

એમનાં પત્નીને સાંસ્કૃતિક ચિંતા થઈ : ‘હવે?’

મિત્રે કુદરતી રીતે જ કહ્યું : ‘હવે તો ડાબો હાથ ભાંગે ત્યારે બને.’

જીવન આવું છે – પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિની ભરતગૂંથણી જેવું.

○

આટલું બધું લખી નાખ્યા પછી, છેક હવે મને યાદ આવે છે કે આ બધું હું ડાબા હાથે લખી રહ્યો છું એની તો તમને વાત જ કહેવાની રહી ગઈ!

અહીં પણ મારે આપ સર્વને મારા ભવ્ય ભૂતકાળમાં લઈ જવા પડશે. હું જ્યારે નિશાળમાં ભણવા ગયો ત્યારે – રડવાનાં, હઠ કે જિદ્દ કરવાનાં, નિશાળમાં જતાંવેંત પાછા ઘરે ભાગી આવવાનાં બાળસુલભ શસ્ત્રો મેં કદીપણ અજમાવેલાં નહીં, બલકે, હું હરખેહરખે નિશાળે જતો, ક્યારેક તો રવિવાર સુધ્યાં જતો (ને ખોટા રૂપિયાની જેમ પાછો આવતો) – એટલી મારી એબ્નોર્મલિટીની સૌએ નોંધ લેવી ઘટે.

ડાબે હાથે હું લખતો પણ એમાં ક્યારેય મેં ઊંધો ‘ક’, કે પછી ‘ટ’ નો ‘ડ’ ને ‘ઠ’ નો ‘ઢ’ કરેલા નહીં. માત્ર એક જ ઘટના બનતી : લખાણ સીધી લીટીમાં ચાલવાને બદલે ધીમે ધીમે ઉપરની બાજુ જતું. પણ એ તો મારી ઉર્ધ્વગમનની – હંમેશાં ઊંચે ને ઊંચે જ જવું એવી ઉચ્ચ અભિલાષાની લેખિત સાબિતી હતી.

આ બધું છતાં, બીજા કોઈ શિક્ષકે નહીં ને એક જમણોડી કટ્ટરવાદી શિક્ષકે મને, ડાબે હાથે લખવા બદલ, એક સણસણતી થપ્પડ મારી દીધેલી. એ થપ્પડની વેદના કરતાં તો, એ અપમાન સહન ન થવાના રોષથી મેં સ્લેટ પછાડી દઈને ચાલુ નિશાળે ઘરનો રસ્તો પકડેલો – ‘હવે નહીં જાઉં સ્કૂલે કદીય હું’ એવા છંદોબદ્ધ સંકલ્પ સાથે. પણ આ મારો સંકલ્પ કાયમ ટક્યો નહીં. જો એ ટક્યો હોત તો, એકપણ દીવાલ વગરની રવીન્દ્રનાથની નિશાળમાં આજે હું મહાલતો હોત! ઘરનાંની સમજાવટથી ને આચાર્યશ્રીની મધ્યસ્થીથી મેં મન મોટું કરીને નિશાળે જવું શરૂ કરેલું પણ મારી આ ઝનૂની ધાકથી મને કોઈ ‘ડાબોડી’ સુધ્યાં (જાહેરમાં) કહેતું નહીં.

જ્યારે મને કોઈ કહે છે કે, ‘તમે ડાબે હાથે લખતા હોવા છતાં તમારા હસ્તાક્ષર સારા આવે છે’, ત્યારે મને એ મારાં વખાણ લાગવાને બદલે મારું – આખા ડાબોડી જગતનું અપમાન લાગે છે. હવે જુઓ ભાઈ, અમે કેટલાક જમણાવાળાઓના હસ્તાક્ષરો પણ જોયા છે, હોં! કશો જ ભલીવાર ન મળે! ગાંધીજી બે હાથે લખતા થયેલા તો પણ, એકેય હાથનું કોઈ સારું પરિણામ આવેલું? બબ્બે હાથે લખનાર મહાત્માજીને પણ કબૂલવું પડેલું કે, બેવડા ખરાબ અક્ષર અધૂરી કેળવણીની નિશાની છે. (‘બેવડા’ એવું એમણે લખેલું? કે એમનાથી લખવાનું રહી ગયેલું? કે પછી એ મહત્ત્વનો શબ્દ, બાપુના ખરાબ અક્ષરોને લીધે કોઈથી વાંચી જ ન શકાયેલો? સંશોધનને માટે ભરપૂર અવકાશ છે.)

જો કે ડાબે હાથે લખનારા મારા એક-બે મિત્રો બહુ વિચિત્ર રીતે લખે છે. એમાંના એક સજ્જન તો પાંચે આંગળીએ પૂજન કરે છે, એટલે કે, પાંચે આંગળીઓ વચ્ચે પેન પકડીને લખે છે – પેન છટકી ન જાય ને કાગળ પર પૂરી શક્તિથી આક્રમણ થઈ શકે એવા શુભાશયથી જ આવું કરતા હશે. બીજા એક મિત્ર, મારી

જેમ જ ત્રણ આંગળીઓ વચ્ચે – જેમાંનો એક અંગૂઠો હોય છે, એની વચ્ચે – પેન પકડતા હોવા છતાં એ કાગળમાં લખતા હોય એને બદલે એ કાગળમાં ખોદકામ કરતા હોય એટલા ભારપૂર્વક લખે છે. એક મનોચિકિત્સકે એમને કહેલું કે, તમે અફાટ આત્મવિશ્વાસવાળા છો ને એક જ્યોતિષીએ એમ કહેલું કે તમે ભવિષ્યમાં ખાણના માલિક થશો. પરંતુ અમારા એ મિત્રની આ ભારવાહક લેખનશૈલીનું એક આનુષંગિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે એમની આ આક્રમણશીલતાને કારણે, એમણે વાપરેલી પેન પછી બીજી વાર ઉપયોગમાં આવી શકતી નથી! કહે છે કે અમેરિકાવાળાઓને યુઝ-એન્ડ-થ્રો પેનોનું ઉત્પાદન કરવાનો વિચાર આ મિત્રની પ્રેરણાથી આવેલો.

ડાબા હાથની સાથે વામકુક્ષી આદિ કેટલીક રોમેન્ટિક હરકતો પણ સંકળાયેલી છે પરંતુ એમાં ડાબોડીઓનો ગંભીર પક્ષપાત કર્યાનું કોઈને લાગે – એટલે સૌજન્યપૂર્વક એ વાતો અત્રે લખવી જતી કરું છું.

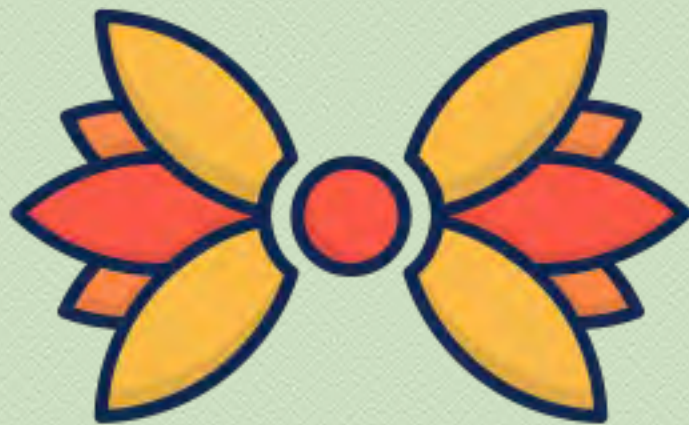
એક બીજો અપ(શબ્દ)પ્રયોગ કે રૂઢિ(અપ)પ્રયોગ આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે, તે છે : ડાબા હાથનો ખેલ. આનાથી સમસ્ત ડાબોડી સમાજની લાગણીનું કચ્ચરઘાણ વળી જાય છે, પણ ‘અમારા’(વાળા)ઓમાં એવાં કોઈ સ્વધર્મઝનૂની વીરપુરુષ કે વામાંગના થયાં નથી – નહિતર કોશકારોએ કાં તો આ રૂઢિપ્રયોગ કાઠી નાખવો પડ્યો હોત અથવા તો પછી, છપાઈ ગયેલા કોશમાં એ રૂઢિપ્રયોગ પર સફેદ ચબરખી ચોંટાડીને એને અંધ કે રદ કરી દેવાની સરકારી ફરજ પડી હોત. શું સમજે છે આ બધા કોશકાર્યકરો!

‘ડાબા હાથે લખી દીધેલું’ એ તો વળી ઓર ભયંકર ભાષાપ્રયોગ છે! અમારા એક, લેખક ન બની શકેલા જમણોડી મિત્ર જ્યારે કોઈ નવલકથા વાંચવા લે છે ત્યારે પૂરી વાંચી લીધા પછી તરત એને પછાડીને કહે છે કે, આવી તો દસ નવલકથાઓ હું ડાબે હાથે લખી કાઢું.

મારે નમ્રતાથી કહેવું જોઈએ કે મેં આટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે પણ એકેય એ રીતે ડાબે હાથે લખી દીધું નથી –

સિવાય કે આ લેખ.

[સાત અંગ, આઠ નંગ અને – : રમણ સોની, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬]

i stand
on the sacrifices
of a million women before me
thinking
what can i do
to make this mountain taller
so the women after me
can see farther

legacy - rupi kaur

accept that you deserve more
than painful love
life is moving
the healthiest thing
for your heart is
to move with it

- rupi kaur

every time you
tell your daughter
you yell at her
out of love
you teach her to confuse
anger with kindness
which seems like a good idea
till she grows up to
trust men who hurt her
cause they look so much
like you

to fathers with daughters - rupi kaur

આઝાદી પછી આપણા કેટલાક રાજકારણીઓ અને રાષ્ટ્રવાદીઓની એક પ્રવૃત્તિ આપણાં કેટલાંક શહેરોનાં નામ બદલવાની રહી છે. એમાં બે વલણો જોવા મળે છે. એક, અંગ્રેજ શાસકોએ આપણાં જે શહેરોનાં નામ બદલ્યાં કે ‘બગાડ્યાં’ તે સુધારવાં. આ રીતે બોમ્બેનું મુંબઈ થયું. બેંગલોરનું બેંગાલુરુ થયું અને કલકત્તાનું કોલકાતા થયું. આવાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો છે. બીજું, મુસ્લિમ શાસકો દ્વારા સ્થપાયેલાં અથવા તેમનાં નામ ધરાવતાં નગરોનાં નામો બદલી નાખવાની એક પ્રવૃત્તિ પણ ચાલી રહી છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં અલ્લાબાદનું નામ બદલીને પ્રયાગરાજ કરવામાં આવ્યું તે તેનું એક તાજું ઉદાહરણ છે. એનાથી પ્રોત્સાહિત થઈને બિહારમાં મુસ્લિમ નામો ધરાવતાં બે નગરોનાં નામો બદલવાની માંગ ઊઠી છે. અમદાવાદનું નામ કર્ણાવતી કરવાની જૂની માંગ તાજી કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજોએ બગાડેલા શિમલાનું શ્યામલા કરવાની માંગ પણ કરવામાં આવી છે.

લોકજીભે દાયકાઓથી ચડેલાં નામો બદલવાનું પ્રયોજન શું છે એવો પ્રશ્ન સહજ રીતે થાય. નગરનું નામ બદલવાથી એ નગરની સ્થિતિમાં કશો ફરક પડતો નથી. અલ્લાબાદને પ્રયાગરાજ કહેવાથી એ નગરની આબાદીમાં વધારો થવાનો નથી કે નગરના નાગરિકોને મળતી સેવાઓના જથ્થામાં કે સેવાઓની ગુણવત્તામાં કોઈ વધારો થવાનો નથી. નાગરિકોના પોતાના વર્તનમાં પણ કોઈ પરિવર્તન આવવાનું નથી. કેવળ હિંદુઓ તરીકે આપણો અહં સંતોષાશે. ભૂતકાળમાં આપણે વિદેશી અને વિધર્મી શાસકો સામે પરાસ્ત થયા હતા એનાં પ્રમાણે નાબૂદ કરવાની આ ચેષ્ટા છે. આપણે પુરુષાર્થ દ્વારા નવો ગૌરવવંતો ઇતિહાસ સર્જવાના વિકલ્પે આ મિથ્યા ગૌરવની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છીએ. ઇતિહાસમાંથી એક પ્રજા તરીકેની આપણી નબળાઈઓથી શાંત થવાને બદલે તેને ભૂંસવાની આ પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે ફળદાયી નથી.

આમાં અંગ્રેજી નામો બદલી નાખવાની પ્રવૃત્તિની થોડી ચર્ચા કરવા જેવી છે. એક બાજુ નગરોનાં અંગ્રેજી નામો દૂર કરવામાં આવી રહ્યાં છે અને બીજી બાજુ દેશની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અંગ્રેજી શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં પ્રવેશી રહ્યા છે. ગુજરાતીમાં સફરજન શબ્દ લુપ્ત થવા પર છે. તેનું સ્થાન અંગ્રેજી એપલ શબ્દે લીધું છે. એ જ રીતે મંકી અને ડોગ વાતવાતમાં સાંભળવા મળે છે. સાર્થ જોડણીકોશની ૨૦૧૭ની આવૃત્તિમાં અંગ્રેજીના પાંચેક હજાર શબ્દો ઉમેરાયા છે. આપણી ભાષાઓની આ પડતીથી આપણે ગૌરવહાનિ અનુભવતા નથી. (તા. ૨૪-૧૦-૧૮)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

અસ્તિ

કૃતિ-પરિચય

અસ્તિ(1966) –અસ્તિ(2006)

ગુજરાતીમાં આધુનિકતાવાદનું આંદોલન પૂરજોશમાં હતું ત્યારે લખાયેલી આ નવલકથાએ એ દિવસોમાં પણ ધ્યાન ખેંચેલું. એ વિવાદાસ્પદ બનેલી તેમ જ વખણાયેલી.

આ નવલકથાનો નાયક ‘તે’ ધૂળિયા રસ્તાને એક ખૂણે ઊભો છે. એની નજર સામે જે કંઈ દેખાય છે – દુકાનો, વસ્તુઓ, મનુષ્યો – એ બધાંનું એ વર્ણન કરે છે, અને પોતાના મનમાં જાગતી પ્રતિક્રિયાઓ પણ આલેખે છે. કથા કહેવાય એવી કોઈ કથા અહીં ઊપસતી નથી પણ ‘તે’ના પ્રતિભાવો રસપ્રદ છે. એમાં ક્યાંક માર્મિક નિરીક્ષણો છે, ક્યાંક કાવ્ય-કલ્પનો છે, ક્યાંક સૂક્ષ્મ સંકેતો છે. સર્જક તરીકેની સંવેદના એમાં વરતી શકાય છે. એમ કહેવાય કે જે-છે-તે-નું – અસ્તિ-નું આ નવતર આલેખન છે. કથા કે એનો કોઈ અંશ પણ અહીં નહીં હોવાથી શરૂઆતનાં કેટલાંક પાનાં પછી આ આધુનિક નવલનું વાચન એકવિધ પણ લાગે. પણ એ સમયની પ્રયોગ-લક્ષી નવલ તરીકે જે છે એમાંથી આસ્વાદ-સામગ્રી શોધવાની રહે. નવલકથાને અંતે કેટલાક વિવેચકોના અભિપ્રાયો પણ લેખકે મૂક્યા છે એ પણ કદાચ મદદરૂપ થાય.

એ સમયે, 1966માં આ નવલકથા માત્ર દીર્ઘ ઈ અને ડ્રસ્વ ઉ -માં લખાયેલી. એટલે શીર્ષક પણ ‘અસ્તિ’ એમ દીર્ઘ ઈ-વાળું હતું. 2006માં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ ત્યારે લેખકે નવલકથાની જોડણી માન્ય ભાષાની કરી દીધી – એટલે શીર્ષક પણ ‘અસ્તિ’એમ ડ્રસ્વ ઈ-વાળું રાખ્યું. જો કે એ પછી આખી નવલ ફરી એક ઈ-ઉ-માં પણ છાપી છે! તમે હવે વાંચશો એમાં એ બન્ને પાઠ(texts) છે.

એક નવા નવલ-પ્રયોગમાં હવે આપ સૌ પ્રવેશો. શુભેચ્છા.

કર્તા-પરિચય

શ્રીકાન્ત શાહ(જ. 29.12.1936) : ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિકતા-કાળના એક નોંધપાત્ર કવિ, નવલકાર અને એકાંકી નાટકકાર.

એમના ‘એક’(1962) નામના કાવ્યસંગ્રહમાં અઠ્યાદસ કાવ્યો છે; એકાંકીકાર તરીકે સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક વિષય-વસ્તુ પરનાં મંચનક્ષમ નાટકો એમણે લખેલાં. ‘તિરાડ અને બીજાં એકાંકી’(1972)થી એવા નાટકોના લેખક તરીકે એ જાણીતા થયેલા. ને યુનિવર્સિટીના યુવક-મહોત્સવોમાં એ એકાંકીઓ ઘણાં વર્ષો સુધી ભજવાતાં રહેલાં.

શ્રીકાન્ત શાહે સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચેલું એમની લઘુ નવલકથા ‘અસ્તિ’(1964 અને બીજી આવૃત્તિ 2006)થી. એક જ પાત્રની નજર સામે દેખાતાં દશ્યોનું વર્ણન અને એ પાત્રના એ અંગેના પ્રતિભાવો પર ચાલતી આ કથા વિનાની કથા સંકેતો અને કલ્પનોથી ધ્યાનપાત્ર બનતી રહે છે. એ સમયે આ નવલ ઘણી ચર્ચાસ્પદ બનેલી.

શ્રીકાન્ત શાહે ઘણાં વર્ષ મનોવિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરેલું. વચ્ચે કેટલોક વખત એ ‘ગુજરાત સમાચાર’ સાથે પણ સંકળાયેલા.

(પરિચયો – રમણ સોની)

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.